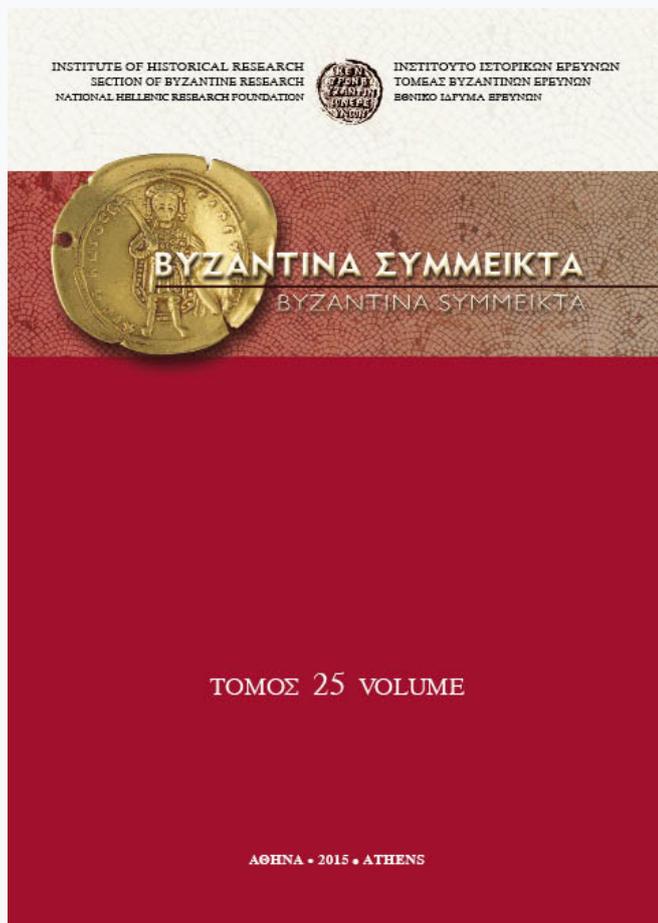

Byzantina Symmeikta

Vol 25 (2015)

BYZANTINA SYMMEIKTA 25

Παρατηρήσεις στη μεθοδολογία και στη μελέτη της κεραμικής του 11ου-12ου αι., προοπτικές της έρευνας και επιβοηθητικά εργαλεία: Η συμβολή της χαρτογράφησης και της ανάλυσης δικτύων

Αναστασία Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

doi: [10.12681/byzsym.1208](https://doi.org/10.12681/byzsym.1208)

Copyright © 2015, Anastasia Yangaki

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΙΑΓΚΑΚΗ Α. Γ. (2015). Παρατηρήσεις στη μεθοδολογία και στη μελέτη της κεραμικής του 11ου-12ου αι., προοπτικές της έρευνας και επιβοηθητικά εργαλεία: Η συμβολή της χαρτογράφησης και της ανάλυσης δικτύων. *Byzantina Symmeikta*, 25, 155–209. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1208>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΟΥ 11ΟΥ-12ΟΥ ΑΙ.,
ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΒΟΗΘΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ:
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΔΙΚΤΥΩΝ

ΑΘΗΝΑ • 2015 • ATHENS

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΟΥ
11ΟΥ-12ΟΥ ΑΙ., ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΒΟΗΘΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ:
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΔΙΚΤΥΩΝ*

I. Εισαγωγή

Αν και το ενδιαφέρον για τη μελέτη της μεσοβυζαντινής κεραμικής είχε ξεκινήσει πολύ νωρίς, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., μόλις κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες του και κυρίως μετά τις αρχές του 21ου αι.¹ παρατηρείται μία συστηματοποίηση της σχετικής έρευνας,

---

* Το κείμενο αποτέλεσε ανακοίνωση στη Διημερίδα του Διεπιστημονικού Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου «Νίκος Οικονομίδης»: *Το Βυζάντιο μεταξύ Ανατολής και Δύσης κατά την περίοδο των Κομνηνών και των Αγγέλων (1081-1204)* (26-27 Ιουνίου 2014). Βάσει της θεματολογίας του Σεμιναρίου, επελέγη το θέμα να επικεντρωθεί στη βυζαντινή κεραμική του 11ου και του 12ου αι., η οποία, άλλωστε, όπως θα φανεί στη συνέχεια, χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα γνωρίσματα που τη διαφοροποιούν από εκείνη των προηγούμενων αιώνων και από τη βυζαντινή κεραμική από τον 13ο αι. και μετά (βλ. σχετικά και: P. ARMSTRONG, *Ceramics*, στο: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, εκδ. E. JEFFREYS - J. HALDON - R. CORMACK, Oxford 2008, 434-435). Η παρούσα εργασία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Κύρτου Πλέγματα» της Δράσης ΚΡΗΠΙΣ, της ΓΓΕΤ. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο Πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2017-2013 (Ε.Π. Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα) και του Π.Ε.Π. Αττικής. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους ανώνυμους κριτές της μελέτης για τα σχόλια και τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

1. Οι σχετικές μελέτες είναι πολυάριθμες και αφορούν τόσο στην εφυαλωμένη όσο και στην ακόσμητη κεραμική και τα αγγεία μεταφοράς. Η αναλυτική τους παράθεση ξεπερνά το πλαίσιο αυτής της μελέτης. Επικεντρώνομενη, ενδεικτικά, κυρίως στον ελλαδικό χώρο σημειώνονται ορισμένες που έθεσαν τη βάση για τη μελέτη συγκεκριμένων κατηγοριών κεραμικής, ενώ στη συνέχεια του κειμένου παρατίθενται πλείστες άλλες: D. TALBOT RICE, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930. C. H. MORGAN, II, *The Byzantine Pottery, Corinth*

η οποία έγκειται είτε στην ανανεωμένη τυπολογική κατάταξη ορισμένων από τις κατηγορίες, είτε στη διαλεύκανση ζητημάτων χρονολόγησης και προέλευσής τους, είτε στην ενασχόληση με την ακόσμητη κεραμική, τα μαγειρικά σκεύη και τα αγγεία μεταφοράς και αποθήκευσης. Η μέχρι τότε αλλά και η πρόσφατη έρευνα έχουν δώσει ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη της καλής ποιότητας κεραμικής, δηλαδή των εφυαλωμένων αγγείων, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες κατηγορίες.

Εάν η εικόνα αυτή αντιπαραβληθεί με την πρόοδο της έρευνας γύρω από την πρωτοβυζαντινή κεραμική, γίνεται άμεσα αντιληπτή η μεγάλη διαφοροποίηση των δύο πορειών, τόσο ως προς την εξέλιξη της έρευνας στη διάρκεια του 20ού και αρχών του 21ου αι., όσο, και κυρίως, ως προς τον όγκο των δεδομένων και την αξιοποίησή τους στην ευρύτερη προβληματική και στη σύνθεση². Δεν είναι εδώ η θέση για να αναζητηθούν οι λόγοι της διαφοροποίησης, όμως κατ' αναλογία, η έως

---

vol. XI, Cambridge, Massachusetts 1942. R. B. K. STEVENSON, The Pottery 1936-7, στο: *The Great Palace of the Byzantine Emperors being a First Report on the Excavations carried out in Istanbul on Behalf of the Walker Trust (The University of St. Andrews) 1935-1938*, London 1947, 31-63. Th. STILLWELL-MACKAY, More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, *Hesperia* 36,3 (1967), 249-320. V. DÉROCHE – J.-M. SPIESER (εκδ.), *Recherches sur la céramique byzantine* [BCH Suppl. 18], Athènes – Paris 1989. N. GÜNSENIN, Amphores Byzantines dans les musées turcs, στο: *Recherches sur la céramique byzantine*, 267-276. X. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων* [Υπουργείο Πολιτισμού, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου 39], Αθήνα 1989. J. W. HAYES, *Excavations at Saracane in Istanbul*, τόμ. 2. *The Pottery*, Princeton – New Jersey 1992. Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (εκδ.), *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, Αθήνα 1999. Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ – Φ. Ν. ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ – Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1999. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ (εκδ.), *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999, Πρακτικά*, Αθήνα 2003.

2. Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, *Πρωτοβυζαντινή κεραμική του ελλαδικού χώρου*, Αθήνα 2013, 19-25. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η ιστορία της έρευνας της βυζαντινής κεραμικής και τα νέα δεδομένα στην επιστήμη της κεραμολογίας, στο: *Τριακοστό Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*. Αθήνα, 9, 10 και 11 Μαΐου 2014. *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα*, Αθήνα 2014, 110-111 και αναρτημένη εισήγηση στη διεύθυνση: <http://www.chae.gr/other/dloads/eisigiseis/istoriakeramikis.pdf> (ημ. πρόσβασης: 20/3/2015).

τώρα έρευνα γύρω από τη βυζαντινή κεραμική του 11ου και 12ου αι.³ έχει φτάσει σε σημείο που να επιτρέπει την ικανοποιητική απάντηση βασικών ερωτημάτων ως προς: α) την τυπολογική κατάταξη, β) τη χρονολόγηση, γ) την προέλευση, δ) το περιεχόμενο και ε) τη χρήση των εκάστοτε πήλινων αντικειμένων, διευκολύνοντας πιο συνθετικές προσεγγίσεις για την άντληση ιστορικών πληροφοριών και στοιχείων για ποικίλες πτυχές της καθημερινής ζωής;

Το κείμενο επικεντρώνεται σε ζητήματα μεθοδολογίας της έρευνας και της μελέτης της βυζαντινής κεραμικής, εξετάζοντας, δηλαδή, μία από τις πτυχές που προσδιορίζει τον υλικό πολιτισμό της εποχής του 11ου και 12ου αι. Έμφαση δίνεται στην ανάδειξη της βυζαντινής και όχι των εισηγμένων παραγωγών, προκειμένου να αναδειχθεί η τρέχουσα κατάσταση στην έρευνα της βυζαντινής κεραμικής. Βασίζεται σε συγκεκριμένα είδη κεραμικής και επικεντρώνεται και κωδικοποιεί τα προβλήματα και τις προοπτικές. Σε αυτό το πλαίσιο, παρουσιάζονται κριτικά ορισμένα νέα εργαλεία που θα μπορούσαν να τεθούν στην υπηρεσία της. Στόχος είναι η κωδικοποίηση των δεδομένων, των προβλημάτων, των προοπτικών.

II. Χαρακτηριστικές κατηγορίες της βυζαντινής κεραμικής του 11ου-12ου αιώνα και βασικά δεδομένα και ζητούμενα της έρευνας

Η περίοδος των Κομνηνών και των Αγγέλων χαρακτηρίζεται από δημογραφική ανάπτυξη, άνθιση της οικονομίας και σημαντική μεγέθυνση των εμπορικών ανταλλαγών, ως συνέπεια των αυξημένων αναγκών σε βασικά καταναλωτικά είδη⁴, σε σημείο που να έχει εκφραστεί ότι: «τò

3. Για μία αντίστοιχη προσπάθεια κριτικής επισκόπησης της έρευνας γύρω από τη μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου βλ. M.-L. VON WARTBURG, *Chronology and Stratigraphy of the Medieval Pottery of Cyprus: A Critical Review*, στο: *Çanak. Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts*, εκδ. B. BÖHLENDORF-ARSLAN – A. O. UYSAL – J. WITTE-ORR [BYZAS 7], Istanbul 2007, 419-439.

4. Ά. Ε. ΛΑΪΟΥ, Έπισκόπηση τής βυζαντινής οικονομίας, στο: *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τόμ. Γ', εκδ. Ά. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 368-369, 373-376. Ά. Ε. ΛΑΪΟΥ, Οί ανταλλαγές και τò εμπόριο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα, στο: *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τόμ. Β', εκδ. Ά. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 527-530, 540, 558. Μ. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ Μονογραφίες 9], Αθήνα 2008, 110.

ἐμπόριο ἦταν δυναμικὸς τομέας στὴ μεσαιωνικὴ οἰκονομία, ἰδίως κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα»⁵. Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀστικά κέντρα ἡ ἀκμάζουσα ἐνδοχώρα καὶ οἱ ἐπαρχίες ἔχουν ἐνεργὸ συμμετοχὴ στο ἐμπόριο, συχνά ἀποτελώντας παραγωγικά κέντρα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ἡ περίπτωση τῆς Σπάρτης καὶ τῆς γύρω ἐνδοχώρας, ὅπου ἡ ἀναγνώριση μεγαλύτερου ἀριθμοῦ θέσεων ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 12ου αἰ., στὶς ὁποῖες μαρτυρεῖται κάποιος μορφῆς ἀνθρώπινη δραστηριότητα, υποδηλώνει καὶ τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς ἐνδοχώρας καὶ τὴν ἐντατικοποίηση τῆς ἀγροτικῆς δραστηριότητος σὲ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, συγκριτικά με τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 11ου αἰ.⁶ Τόσο τὸ τοπικὸ, τὸ περιφερειακὸ, ὅσο καὶ τὸ διαπεριφερειακὸ καὶ τὸ διεθνὲς ἐμπόριο ἀναπτύσσονται, με καταλυτικὸ ρόλο σὲ αὐτὰ τὴ διευρυμένη συμμετοχὴ τῶν ἰταλῶν ἐμπόρων καὶ εἰδικά τῶν Βενετῶν⁷.

Με βάση αὐτὴν τὴ γενικὴ εἰκόνα καὶ λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ἀντλούνται πληροφορίες σχετικὰ με τὶς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγὲς μεταξὺ ποικίλων περιοχῶν, δύο στοιχεῖα ἀποτελοῦν βασικά διακριτικά γνωρίσματα τῆς βυζαντινῆς κεραμικῆς τῆς ἐποχῆς. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ σταδιακὴ ἐμφάνιση, ἀπὸ τὶς τελευταῖες δύο δεκαετίες τοῦ 11ου αἰ. στὴν Κόρινθο, σύμφωνα με τὰ στοιχεῖα ποὺ παραδίδει ὁ G. D. R. Sanders, καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 12ου αἰ. καὶ μετὰ καὶ σὲ ἄλλες θέσεις, τῆς ομάδας τῶν ἐφυαλωμένων κεραμικῶν με ἐρυθρωπὸ πηλὸ, στὴν ὁποία τὰ διάφορα εἶδη διακόσμησης (γραπτὴ, ἐγχάρακτη ἢ συνδυασμὸς καὶ τῶν δύο) ἐκτελοῦνται πάνω σὲ ὑπόστρωμα λευκοῦ ἐπιχρίσματος⁸.

5. ΛΑΪΟΥ, Ἐπισκόπηση τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, 376.

6. P. ARMSTRONG, Merchants of Venice at Sparta in the 12th century, στο: *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern*, ἐκδ. W. G. CAVANAGH – C. GALLOU – M. GEORGIADIS [British School at Athens 16], Exeter 2009, 318-319.

7. ΛΑΪΟΥ, Οἱ ἀνταλλαγὲς καὶ τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα, 540, 544-549, 558. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Ἀγορές, ἐμποροὶ καὶ ἐμπόριο*, 102-109. Βλ. καὶ: ARMSTRONG, Merchants of Venice at Sparta, 313-321.

8. G. D. R. SANDERS, Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth, στο: *Corinth, The Centenary 1896-1996. Corinth vol. XX*, ἐκδ. C. K. WILLIAMS, II – N. BOOKIDIS, The American School of Classical Studies at Athens 2003, 394. G. D. R. SANDERS, Κόρινθος, στο: *Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα*, τόμ. Β', ἐκδ. Ἄ. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 402. Βλ. καὶ: ARMSTRONG, Ceramics, 394-395. D. PAPANIKOLA-BAKIRTZI, Byzantine Glazed Ceramics on the Market. An Approach, στο: *Trade and Markets in Byzantium*, ἐκδ. C. MORRISON, Washington D. C. 2012, 200.

Πρόκειται για τις, γραπτή με επίχρσιμα, λεπτεγγάρακτη, αδρεγγάρακτη, επιπεδόγλυφη, γραπτή εγγάρακτη, γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα, γραπτή με «πιτσιλωτή» διακόσμηση, εγγάρακτη με κηλίδες ερυθρού χρώματος, κατηγορίες⁹ (εικ. 1). Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι δείγματα αυτής της ομάδας εντοπίζονται ήδη από τις αρχές του 12ου αι. και σε θέσεις αγροτικού χαρακτήρα¹⁰. Η ομάδα θα συνυπάρξει για ένα διάστημα και θα διαδεχτεί την κεραμική με λευκό πηλό που εντοπίζεται σε αρκετές θέσεις του αιγαιακού και βαλκανικού χώρου μέχρι το τέλος του 11ου ή τις αρχές του 12ου αι. και θα σημαδέψει τη βυζαντινή κεραμική ως ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα του υλικού πολιτισμού της εποχής, καθώς ήδη από τη δεκαετία του 1930 είχε αποτυπωθεί σε χάρτη η ευρύτατη διάδοση της εγγάρακτης ομάδας –όπου όμως περιλαμβάνονται κυρίως δείγματα υστεροβυζαντινής εγγάρακτης κεραμικής– στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα¹¹. Με βάση τα γενικότερα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης περιόδου, που μόλις σκιαγραφήθηκαν σύντομα, προφανώς και αυτή η αλλαγή αντανακλά την προσπάθεια προσαρμογής μίας σημαντικής έκφανσης της δευτερογενούς παραγωγής, της κεραμικής, στις ολοένα και αυξανόμενες ανάγκες του πληθυσμού του Βυζαντίου¹². Το δεύτερο είναι η μεγάλη διάχυση που γνωρίζουν τα προϊόντα αυτής της νέας ομάδας σε περιοχές όχι μόνον εντός,

9. MORGAN, *The Byzantine Pottery*, 72-104, 115-135. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά*, 25-70.

10. Αντιπροσωπευτικά είναι τα δεδομένα από την επιφανειακή έρευνα σε αγροτικές θέσεις στην περιοχή της Λακωνίας –όπου εντοπίστηκαν όστρακα της γραπτής με επίχρσιμα κεραμικής και της λεπτεγγάρακτης κεραμικής που χρονολογήθηκαν στον πρώιμο 12ο και στο πρώτο τέταρτο του 12ου αι., αντίστοιχα (P. ARMSTRONG, *The Byzantine and Ottoman Pottery*, στο: *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey*, τόμ. II, *Archaeological Data*, εκδ. W. CAVANAGH – J. CROUWEL – R. W. V. CATLING – G. SHIPLEY [Annual of the British School at Athens Suppl. 27], London 1996, 126 αρ. 1a, 127-128 αρ. 5)– και στην περιοχή της Νεμέας –όπου, για παράδειγμα, εντοπίστηκαν θραύσματα της γραπτής με επίχρσιμα κεραμικής και της εγγάρακτης με κηλίδες ερυθρού χρώματος (της γνωστής ως «Measles Ware») κεραμικής που χρονολογήθηκαν στον 11ο-αρχές 12ου αι. και στις αρχές του 12ου αι., αντίστοιχα (E.-F. ATHANASSOPOULOS, *Intensive Survey and Medieval Rural Settlement: The Case of Nemea*, Ann Arbor 2002, 185, 206-207).

11. Βλ. τον χάρτη διάχυσης που είχε τότε εκπονήσει ο TALBOT RICE, *Byzantine Glazed Pottery*, 80-81, και συνοδευτικός χάρτης.

12. Βλ. σχετικά και SANDERS, Κόρινθος, 402. ARMSTRONG, *Ceramics*, 435.

αλλά και εκτός του Βυζαντινού κράτους, ειδικά μάλιστα συγκριτικά με την κεραμική του λευκού πηλού¹³. Αυτή τη δυναμική του εμπορίου της κεραμικής υποδεικνύουν και τα εφυαλωμένα κεραμικά από εντοπισμένα ναυάγια του Αιγαιακού χώρου, που συστηματικά αναφέρονται από τους μελετητές¹⁴. Ιδίως η ευρεία και σταδιακή διείσδυση αυτής της ομάδας ακόμα και σε θέσεις αγροτικού χαρακτήρα, όπου το ποσοστό της δεν είναι αμελητέο συγκριτικά με το σύνολο της κεραμικής, κυρίως από τα μέσα του 12ου αι. και μετά, έχει οδηγήσει τους μελετητές να υποθέσουν ότι ίσως τα δείγματά της να αποτελούσαν αντικείμενα αμιγώς καθημερινής χρήσης, των οποίων η χρήση από τους αγρότες θέτει ερωτήματα ως προς τις οικονομικές τους δυνατότητες¹⁵. Τα δύο αυτά σημεία αναδεικνύουν το υπέρμετρο, έως τώρα, ενδιαφέρον για τη διερεύνηση πτυχών της καλής ποιότητας, εφυαλωμένης κεραμικής. Λαμβάνοντας, πάντως, υπόψη ότι η εφυαλωμένη κεραμική κυμαίνεται μεταξύ 1% και 6% περίπου στα

13. Ενδεικτική είναι η εικόνα από τη σύγκριση του χάρτη της V. François για την κεραμική με λευκό πηλό και εκείνου της I. Δημοπούλου για την εγχάρακτη βυζαντινή κεραμική, όπου διαφαίνεται η πολύ μεγαλύτερη διείσδυση της τελευταίας σε θέσεις ακόμα και της ενδοχώρας (V. FRANÇOIS, *Représenter le commerce de la poterie à Byzance*, στο: *Les échanges en Méditerranée médiévale. Marqueurs, réseaux, circulations, contacts*, εκδ. É. MALAMUT-M. OUERFELLI, Aix-en-Provence 2012, 54 χάρτης 7 και I. ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Trade of Byzantine Red Wares, end of the 11th-13th centuries*, στο: *Byzantine Trade 4th-12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004*, εκδ. M. MUNDELL MANGO [Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 14], Farnham – Burlington 2009, 180 ειχ. 12.1, αντίστοιχα). Για τη διάχυση της κεραμικής με λευκό πηλό βλ. και: PAPANIKOLA-BAKIRTZI, *Byzantine Glazed Ceramics*, 197 σημ. 23 (με βιβλιογραφία).

14. Για δημοσιεύσεις που αναφέρονται συνολικά στα εν λόγω ναυάγια και σχολιάζουν τις πληροφορίες που αντλούνται από αυτά: ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά*, 122-157. S. Y. WAKSMAN, M.-L. VON WARTBURG, "Fine-Sgraffito Ware", "Aegean Ware", and other Wares: New Evidence for a Major Production of Byzantine Ceramics, *Report of the Department of Antiquities Cyprus* (2006), 371 και σημ. 5-6. ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Trade of Byzantine Red Wares*, 179, 181. FRANÇOIS, *Représenter le commerce de la poterie*, 33-35. PAPANIKOLA-BAKIRTZI, *Byzantine Glazed Ceramics*, 200-205.

15. Βλ. σχετικά: A. K. VIONIS, *Considering a Rural and Household Archaeology of the Byzantine Aegean: The Ceramic Spectrum*, στο: *Pottery and Social Dynamics in the Mediterranean and Beyond in Medieval and Post-Medieval Times*, εκδ. J. BINTLIFF – M. CAROSCIO [BAR International Series 2557], Oxford 2013, 33-34.

ανασκαφικά σύνολα του 11ου και μέσων-τέλους του 12ου αι.¹⁶, σε αντίθεση με το μεγαλύτερο ποσοστό με το οποίο απαντά σε μεταγενέστερα σύνολα¹⁷, εύλογα μπορεί κάποιος να αναρωτηθεί πόσο αλλοιωμένη ή, καλύτερα, παραπλανητική είναι η συνολική εικόνα που προκύπτει για την κεραμική κάθε θέσης, τις εμπορικές της επαφές και την οικονομία της, από αυτήν την έμφαση στην ανάδειξη της εφυαλωμένης κεραμικής. Σημειώτεον ότι σε μερικές θέσεις εντοπίζονται μεμονωμένα δείγματα κατηγοριών εφυαλωμένης κεραμικής, στοιχείο που δεν επιτρέπει την ασφαλή ανασύσταση εμπορικών επαφών¹⁸. Γι' αυτό και σε περιπτώσεις στις οποίες επιχειρείται η ανασύσταση των εμπορικών επαφών τους με άλλες περιοχές θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και να σχολιάζεται το είδος της πληροφορίας και η ποσότητα του εκάστοτε υλικού κεραμικής που αποτέλεσε τη βάση της προσπάθειας¹⁹.

Επιπλέον, αν και η έρευνα είχε επικεντρωθεί στην εφυαλωμένη κεραμική, υπάρχουν ακόμα αρκετά επιμέρους ερωτήματα προς διερεύνηση, όπως ενδεικτικά η καλύτερη κατανόηση της μετάβασης από τον λευκό στον ερυθρό πηλό και του χρονικού πλαισίου στη διάρκεια του οποίου αυτή πραγματοποιείται στις εκάστοτε περιοχές. Αντίθετα, η συνδυαστική αποτίμηση του ρόλου και άλλων κατηγοριών κεραμικής στο εμπόριο, όπως οι αμφορείς ή οι χύτρες –όπως συμβαίνει ήδη με το υλικό της πρωτοβυζαντινής εποχής²⁰– θα μπορούσε να οδηγήσει σε πρόσθετες, χρήσιμες

---

16. Σημειώνεται το ποσοστό της εφυαλωμένης κεραμικής, όπως αυτό έχει προσδιοριστεί από την αναλυτική μελέτη επιμέρους, πολυάριθμων συνόλων της κεραμικής από την Κόρινθο (SANDERS, *Recent Developments*, 394 και εικ. 23.7. SANDERS, Κόρινθος, 402. G. D. R. SANDERS, *The Medieval Pottery*, στο: *Ayios Stephanos: Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, εκδ. W. D. TAYLOR – R. JANKO [Supplementary Volume 44], London 2008, 390-391), δεδομένου ότι αποτελεί το πλέον αντιπροσωπευτικό παράδειγμα πολυάριθμου υλικού κεραμικής που προέρχεται από μακροχρόνιες, συστηματικές ανασκαφές στην περιοχή και έχει τύχη σχετικής λεπτομερούς καταγραφής και παρουσίασης.

17. Βλ. ενδεικτικά τα στοιχεία που παρατίθενται στο: VIONIS, *Considering a Rural and Household Archaeology*, 33-35 εικ. 10-11.

18. J. DIMOPOULOS, *Byzantine Graffito Wares excavated in Sparta (12th – 13th Centuries)*, στο: *Çanak* [βλ. σημ. 3], 345. DIMOPOULOS, *Trade of Byzantine Red Wares*, 185. FRANÇOIS, *Représenter le commerce de la poterie*, 36.

19. Βλ. αναλυτικά παρακάτω σ. 196-197.

20. Ενδεικτικά, σημειώνεται η ομάδα μαγειρικών σκευών της πρωτοβυζαντινής εποχής με ευρεία διάχυση στην ανατολική Μεσόγειο (J. ISTENIĆ – G. SCHNEIDER, *Aegean*

πληροφορίες. Όμως, η έρευνα δεν έχει ιδιαίτερα προχωρήσει σε αυτό το περισσότερο συνθετικό επίπεδο, γιατί ακόμα δεν είναι επαρκείς οι γνώσεις μας γύρω από τα πέντε βασικά ζητούμενα που σημειώθηκαν προηγουμένως: τυπολογία, χρονολόγηση, προέλευση, περιεχόμενο, χρήση. Μέχρι ποιο σημείο, λοιπόν, έχει προχωρήσει η έρευνα;

II.1. Επιτραπέζια εφυαλωμένη κεραμική

Ως προς την εφυαλωμένη κεραμική, τόσο για την κεραμική με λευκό πηλό, που παραμένει σε χρήση μέχρι τον 12ο αι., όσο και για την λεγόμενη κεραμική του «Ζευξίππου» (εικ. 2), της οποίας η εμφάνιση αποδίδεται στα τέλη του 12ου αι., διαθέτουμε αναλυτική τυπολογική κατάταξη και το χρονικό πλαίσιο τους έχει προσδιοριστεί επαρκώς²¹. Ως προς τα ποικίλα είδη της ομάδας της εφυαλωμένης κεραμικής με ερυθρωπό πηλό, αν και εκ πρώτης όψης υπάρχει πληθώρα πληροφοριών ως προς την τυπολογική κατάταξη, υπάρχουν επιμέρους στοιχεία που χρήζουν προσοχής, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Κι αυτό γιατί, παρά το ότι γνωρίζουμε τις επιμέρους ομάδες και τα βασικά τους γνωρίσματα, η κατάταξη την οποία ακολουθεί η έρευνα για περισσότερο από μισό αιώνα ως προς την πολυπληθή αυτή ομάδα, που κυριαρχεί στη διάρκεια της εποχής των Κομνηνών και των Αγγέλων, δεν είναι αμιγώς τυπολογική²², καθώς πρόκειται για διακο-

---

cooking ware in the Eastern Adriatic, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 36 (2000), 91-96. S. Y. WAKSMAN – S. LEMAÎTRE, *Céramiques culinaires de Lycie (Turquie) aux époques romaine et proto-byzantine: approches archéologiques et archéométriques*, στο: *LRCW3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. Comparison between Western and Eastern Mediterranean*, τόμ. II, εκδ. S. MENCHELLI – S. SANTORO – M. PASQUINUCCI – G. GUIDUCCI [BAR International Series 2185], Oxford 2010, 783, εικ. 5).

21. Βλ. συγκεντρωτικά για αυτές τις κατηγορίες: HAYES, *Excavations* [βλ. σημ. 1], 12-37. S. E. J. GERSTEL – J. A. LAUFFENBURGER (εκδ.), *A Lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium*, Pennsylvania 2001 (για την κεραμική με λευκό πηλό). A. H. S. MEGAW, *Zeuxippus Ware*, *BSA* 63 (1968), 67-88. A. H. S. MEGAW, *Zeuxippus Ware Again*, στο: *Recherches sur la céramique byzantine* [βλ. σημ. 1], 259-266. Y. WAKSMAN – V. FRANÇOIS, *Vers une redéfinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware*, *BCH* 128-129 (2004-2005), 629-724 (για την κεραμική του Ζευξίππου).

22. Για την τυπολογία και τα γνωρίσματα της τυπολογικής κατάταξης: P. M. RICE, *Pottery Analysis. A Sourcebook*, Chicago 1987, 25, 274-277, 282-283, 286-288. D. E.

σημητικές ή αλλιώς στυλιστικές κατηγορίες²³, όπου η διακόσμηση έχει χρησιμοποιηθεί ως βασικό διακριτικό γνώρισμα, και όχι τόσο το σχήμα και η κεραμική ύλη του αντικειμένου. Μικρές διαφοροποιήσεις στην απόδοση λεπτομερειών του σχήματος, όπως στην απόληξη του χείλους ή της βάσης, δεν έχουν αναδειχθεί όσο θα έπρεπε, οδηγώντας σε λεπτομερές σχηματολόγιο (εικ. 3), πόσο μάλλον τα μακροσκοπικά χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης. Προσεκτική, όμως, παρατήρηση των χαρακτηριστικών της κάθε ξεχωριστής διακοσμητικής κατηγορίας, εξέταση της κεραμικής τους ύλης και μεταξύ τους σύγκριση αναδεικνύουν, σε αρκετές περιπτώσεις, την παρουσία όμοιων σχημάτων σε διαφορετικές υποκατηγορίες²⁴, όπως είχε επιγραμματικά σημειώσει και ο R. B. K. Stevenson ήδη από τη δεκαετία του 1940²⁵. Επιπλέον, η άποψη που είχε διατυπωθεί ήδη από τον Ch. Morgan και επαναλήφθηκε από τον J. W. Hayes, ότι αγγεία που διαφοροποιούνται μεταξύ τους κυρίως βάσει της διακόσμησης θα μπορούσαν να προέρχονται από το ίδιο αγγειοπλαστικό κέντρο παραγωγής²⁶, επιβεβαιώνεται από τα αποτελέσματα πρόσφατων χημικών αναλύσεων του κεραμικού σώματος δειγμάτων από διαφορετικές ομάδες που βρέθηκαν στην Κόρινθο²⁷, στη Θήβα και στη Χαλκίδα²⁸, ή που προήλθαν από διαφορετι-

---

ARNOLD, *Ceramic Theory and Cultural Process*, Cambridge – New York – Port Chester 1989, 7. W. Y. ADAMS – E. W. ADAMS, *Archaeological Typology and Practical Reality: A Dialectical Approach to Artifact Classification and Sorting*, Cambridge – New York – Melbourne 1991, 29-30, 63, 78, 91, 202-203.

23. Βλ. αναλυτικά: RICE, *Pottery Analysis*, 244-246.

24. Αυτό προκύπτει, για παράδειγμα, από σύγκριση των σχημάτων που χαρακτηρίζουν τη λεπτεγγάρακτη με άλλα που απαντούν στην εγγάρακτη κεραμική με κηλίδες ερυθρού χρώματος (MORGAN, *The Byzantine Pottery* [βλ. σημ. 1], εικ. 95 και εικ. 91, αντίστοιχα), ή απαντούν στη λεπτεγγάρακτη αλλά και στη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα κεραμική (MORGAN, *The Byzantine Pottery*, εικ. 103 και εικ. 55, 56, 59, αντίστοιχα), ή στη λεπτεγγάρακτη αλλά και στη γραπτή με επίχρσιμα κεραμική και στη γραπτή με κηλιδωτή διακόσμηση (MORGAN, *The Byzantine Pottery*, εικ. 103 και εικ. 75 και εικ. 63, αντίστοιχα).

25. STEVENSON, *The Pottery 1936-7* [βλ. σημ. 1], 59.

26. MORGAN, *The Byzantine Pottery*, 116 και HAYES, *Excavations*, 46, αντίστοιχα.

27. H. E. WHITE – C. M. JACKSON – G. D. R. SANDERS, *Byzantine Glazed Ceramics from Corinth: Testing Provenance Assumptions*, αναρτημένη ανακοίνωση στο: *ISA 2006 36th International Symposium on Archaeometry. 36e Symposium International d'Archéometrie*, Quebec, Canada.

28. S. Y. WAKSMAN – N. D. KONTOGIANNIS – S. S. SKARTSIS – G. VAXEVANIS, *The Main*

κές θέσεις της ανατολικής Μεσογείου²⁹. Μάλιστα, πολύ πρόσφατη έρευνα επιβεβαίωσε εκ νέου, βάσει της σύστασης της κεραμικής ύλης εξεταζόμενων δειγμάτων, την ύπαρξη μίας κύριας παραγωγής, παράλληλα με την ύπαρξη δευτερευόντων, τοπικών παραγωγών. Σε αυτήν, την οποία ονομάζει «Κύρια Μεσοβυζαντινή Παραγωγή», εντάσσονται όλες οι βασικές διακοσμητικές κατηγορίες, με παραγωγή κατά το μεγαλύτερο μέρος του 12ου και του 13ου αι. Η ευρύτερη περιοχή της Χαλκίδας υποστηρίζεται ότι αποτελεί τον τόπο παραγωγής³⁰. Άρα, αν και ο τρέχων διαχωρισμός σε επιμέρους διακοσμητικές ομάδες διευκολύνει εκ πρώτης όψης τον μελετητή στη διαλογή του υλικού του, συχνά οδηγεί σε κατατιμήσεις και υποδιαιρέσεις που δεν συμβάλλουν στη ρεαλιστική ανασύνθεση των δεδομένων, καθώς, όπως σταδιακά αποδεικνύεται, διαφορετικές διακοσμητικές κατηγορίες αποτελούν προϊόντα του ίδιου κέντρου παραγωγής. Αντίθετα, για παράδειγμα, βάσει τεχνικών διακόσμησης γίνεται η αναλυτική παρουσίαση των παραγωγών της εφυαλωμένης μεσαιωνικής κεραμικής της Κύπρου, αλλά σε εκείνη την περίπτωση αυτές ενσωματώνονται σε μία ευρύτερη και πιο σαφή ομαδοποίηση, αυτήν του τύπου παραγωγής τους (Πάφος, Λάπηθος ή Έγκωμη), η οποία διευκολύνει τον μελετητή³¹. Για να γίνει πιο εύγλωττη η παρατήρηση, και στην πρωτοβυζαντινή κεραμική τα σχήματα και η διακόσμηση της ερυθροβαφούς κεραμικής της βορείου Αφρικής, για παράδειγμα, ποικίλλουν, όμως προέρχονται από επιμέρους εργαστήρια που εντοπίζονται σε μία κοινή, ευρεία είναι η αλήθεια, αλλά γνωστή ζώνη παραγωγής.

Επιπλέον, αν και για το χρονικό πλαίσιο αυτών των ομάδων έχουν προκύψει πολλές πληροφορίες, ιδίως χάρη στα αναλυτικά δεδομένα από την αναθεώρηση της χρονολόγησης της κεραμικής της ανασκαφής

“Middle Byzantine Production” and Pottery Manufacture in Thebes and Chalcis, *BSA* 109 (2014), 379-422.

29. WAKSMAN – VON WARTBURG, “Fine-Sgraffito Ware”, “Aegean Ware” [βλ. σημ. 14], 369-388 και ειδικά 377-385.

30. Βλ. αναλυτικά: WAKSMAN κ.ά., The Main “Middle Byzantine Production”, 396-417. Βλ. ακόμα και: WAKSMAN – VON WARTBURG, “Fine-Sgraffito Ware”, “Aegean Ware” [βλ. σημ. 14], 380-382.

31. Για τα βασικά κέντρα παραγωγής της μεσαιωνικής εφυαλωμένης κεραμικής της Κύπρου: Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996.

στη μεσοβυζαντινή Κόρινθο και από σύνολα της Κωνσταντινούπολης, αυτά σπανίως εμπλουτίζονται με συμπληρωματικά στοιχεία που στηρίζονται σε στρωματογραφικά δεδομένα από άλλες θέσεις³². Αυτό οφείλεται βέβαια και στο γενικότερο πρόβλημα ότι αδιατάρακτα αρχαιολογικά στρώματα που να καλύπτουν μία μεγάλη χρονική περίοδο σπανίως ανασκάπτονται³³. Τουναντίον, συχνά τα δεδομένα της Κορίνθου εφαρμόζονται στη χρονολόγηση αντίστοιχου υλικού από άλλες θέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όμως, δεν αποτυπώνονται ενδεχόμενες διακυμάνσεις στην εισαγωγή επιμέρους κατηγοριών, χρήσιμες για την καλύτερη κατανόηση του εύρους χρονολόγησης της κάθε κατηγορίας και πιθανών μεταβολών τόσο στα εμπορικά ρεύματα όσο και στην ενδεχόμενη τοπική, αντίστοιχη, παραγωγή. Ότι τέτοιες, όμως, διαφοροποιήσεις προφανώς και θα υπήρχαν δηλώνεται ήδη από τη μελέτη του υλικού της Κορίνθου, όπου στα τέλη του 11ου αι. σημειώνεται παύση στις εισαγωγές κεραμικής με λευκό πηλό στην περιοχή³⁴, ενώ, ως γνωστό, συγκεκριμένες υποκατηγορίες της εν λόγω κεραμικής συνέχισαν να κυκλοφορούν και μέσα στον 12ο αι. σε άλλες περιοχές³⁵.

Ακόμα, ως προς τα κέντρα παραγωγής, εάν η προέλευση της κεραμικής με λευκό πηλό και της κεραμικής του Ζευξίππου έχει συσχετιστεί με την ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης³⁶, παρά τη συστηματική διερεύνηση του θέματος μέσω και της συχνής χρήσης χημικών και πετρογραφικών αναλύσεων, συγκεκριμένο κέντρο ή κέντρα παραγωγής ακόμα λανθάνουν της έρευνας. Πιο ασαφής είναι η εικόνα για την ομάδα

32. Για το θέμα της αναθεωρημένης χρονολόγησης βλ. G. D. R. SANDERS, *New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th Century Glazed Wares at Corinth: Methodology and Social Conclusions*, στο: *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, εκδ. K. BELKE – F. HILD – J. KODER – P. SOUSTAL [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 7], Wien 2000, 153-173. SANDERS, *Recent Developments* [βλ. σημ. 8], 385-399. Βλ. σχετικά για αυτές τις παρατηρήσεις και: B. BÖHLENDORF-ARSLAN, *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*, τόμ. 1, Istanbul 2004, 315. WAKSMAN – VON WARTBURG, “Fine-Sgraffito Ware”, “Aegean Ware” [βλ. σημ. 14], 371.

33. Βλ. για ανάλογη παρατήρηση και: VON WARTBURG, *Chronology and Stratigraphy* [βλ. σημ. 3], 426.

34. SANDERS, *Recent Developments* [βλ. σημ. 8], 394.

35. Ενδεικτικά βλ. και: PAPANIKOLA-BAKIRTZI, *Byzantine Glazed Ceramics* [βλ. σημ. 8], 197.

36. Βλ. παραπάνω, σημ. 21.

της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής με ερυθρωπό πηλό, καθώς λείπουν οι άμεσες ενδείξεις για εργαστηριακές εγκαταστάσεις παραγωγής κεραμικής με συγκεκριμένα προϊόντα. Εξαίρεση αποτελεί η πρόσφατη απόδοση ενός βασικού κέντρου παραγωγής στην ευρύτερη περιοχή της Χαλκίδας³⁷. Γι' αυτό και όταν επιχειρούνται περισσότερο διεισδυτικές ερμηνείες, οι ομάδες προσγράφονται μεν στη «βυζαντινή» παραγωγή, αλλά ακόμα δεν είναι εφικτό να συσχετισθούν με συγκεκριμένα κέντρα παραγωγής. Επομένως, είναι αυτονόητο ότι ακόμα και σε πρόσφατο παράδειγμα μελέτης για την κεραμική που απαντά στην Πελοπόννησο στον 12ο και 13ο αι. αυτές οι ομάδες αναγνωρίζονται ως προϊόντα τοπικών ή περιφερειακών εργαστηρίων, ως προς τη θέση στην οποία βρέθηκαν, ως «βυζαντινές» παραγωγές, χωρίς να μπορεί να γίνει συγκεκριμένη απόδοση κέντρου παραγωγής³⁸. Και εάν ως προς τη διάχυση αυτών των ομάδων σε περιοχές εκτός του Βυζαντίου, στη Δύση και στην Ανατολή, αυτή η γενική «ετικέτα» της βυζαντινής παραγωγής εξακολουθεί ακόμα να θεωρείται ότι συμβάλλει με τον τρόπο της στην ανίχνευση των εμπορικών ανταλλαγών σε διεθνές επίπεδο, γίνεται εμφανές ότι δεν βοηθά ιδιαίτερα στη διερεύνηση των εσωτερικών, τοπικών, περιφερειακών ανταλλαγών, οι οποίες όμως δεν ήταν αμελητέες. Αυτή η εικόνα αντιτίθεται εμφανώς στα δεδομένα από την πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπου κυρίως είναι πολυάριθμες και πιο σαφείς οι πληροφορίες που διαθέτουμε για αυτού του είδους τις εσωτερικές ανταλλαγές μεταξύ απομακρυσμένων περιοχών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, συγκριτικά με εκείνες από θέσεις εκτός της βυζαντινής επικράτειας.

Ακόμα και οι όποιες υπάρχουσες πληροφορίες, που συνήθως είναι έμμεσες (μεγάλος αριθμός αγγείων με ίδια, μακροσκοπικά, χαρακτηριστι-

37. Βλ. παραπάνω.

38. J. VROOM, *The Morea and its links with Southern Italy after AD 1204: ceramics and identity*, *Archeologia Medievale* 38 (2011) 409-430. Σημειώνεται, πάντως, η πρόσφατη προσπάθεια της B. Böhlendorf-Arslan να συσχετίσει με συγκεκριμένες περιοχές τα πολυάριθμα αγγεία αυτής της ευρείας ομάδας που αποτελούν μέρος της συλλογής του *Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst* του Βερολίνου (B. BÖHLENDORF-ARSLAN, *Spätantike, byzantinische und postbyzantinische Keramik, Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst, Staatliche Museen zu Berlin* [Spätantike - Frühes Christentum - Byzanz. Kunst im Ersten Jahrtausend, Reihe A: Grundlagen und Monumente 3], Wiesbaden 2013, 33-576).

κά του κεραμικού σώματος και ομοιότητες σχημάτων και διακόσμησης, δείγματα υπερόπτησης) δείχνουν, όπως θα φανεί παρακάτω, ότι η εικόνα είναι εξαιρετικά περίπλοκη. Ήδη, βάσει των αποτελεσμάτων της έρευνας, παράλληλα με ένα βασικό και προφανώς καλά οργανωμένο κέντρο παραγωγής, που πρόσφατα, όπως προαναφέρθηκε, θεωρήθηκε ότι εντοπίζεται στην περιοχή της Χαλκίδας και του οποίου τα προϊόντα είχαν ευρύτερη διάχυση, αναγνωρίζονται και επιμέρους κέντρα παραγωγής. Η Κόρινθος, όπως αποδεικνύουν σχετικές αναλύσεις³⁹, υπήρξε ένα βασικό κέντρο παραγωγής για τις περισσότερες από τις προαναφερθείσες υποομάδες, ενώ, ενδεικτικά, το Άργος και η Σπάρτη, για συγκεκριμένες ομάδες κυρίως εγχάρακτης κεραμικής του 11ου και 12ου αι.⁴⁰ Εκτός από αυτά τα επιβεβαιωμένα κέντρα, απομένει να αποδειχθεί εάν και άλλες περιοχές, όπως η Θεσσαλονίκη, το μεσαιωνικό Κίτρος και η Λάρισα, αλλά και η Μικρά Ασία υπήρξαν κέντρα παραγωγής για ορισμένες από τις κατηγορίες, όπως έχει υποστηριχτεί από μελετητές⁴¹. Προκύπτει λοιπόν ένα σχή-

39. WHITE – JACKSON – SANDERS, *Byzantine Glazed Ceramics*. Για τις διαφορετικές κεραμικές ύλες βλ. G. D. R. SANDERS, *Παραγωγή των εργαστηρίων της Κορίνθου*, στο: *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά* [βλ. σημ. 1], 162. Για την παραγωγή της Κορίνθου βλ. και: SANDERS, *Recent Developments* [βλ. σημ. 8], 388-395. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΒΑΚΙΡΤΖΙ, *Byzantine Glazed Ceramics* [βλ. σημ. 8], 198-200.

40. Α. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Κεραμική του 12ου αιώνα από το Άργος*, στο: *8ο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Περιλήψεις*, Αθήνα 1988, 75. Ο. VASSI, *An Unglazed Ware Pottery Workshop in Twelfth-Century Lakonia*, *BSA* 88 (1993) 292. Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής στο βυζαντινό κόσμο*, στο: *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου* [βλ. σημ. 1], 53. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά*, 187 αρ. 214 (Α. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ). SANDERS, *Recent Developments* [βλ. σημ. 8], 394. Α. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΝΙΑΔΟ, *Βυζαντινή κεραμική από το Άργος (12ος-13ος αιώνας)*, στο: *Α΄ αρχαιολογική σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πρακτικά*, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, εκδ. Ντ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2006, 346. ΔΙΜΟΡΟΥΛΟΣ, *Byzantine Graffito Wares* [βλ. σημ. 18], 336, 339. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΒΑΚΙΡΤΖΙ, *Byzantine Glazed Ceramics on the Market*, 200. D. ATHANASOULIS, *Corinth*, στο: *Heaven & Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, εκδ. J. ALBANI – E. CHALKIA, Athens 2013, 200.

41. Αναφορικά με τη Θεσσαλονίκη και την άποψη ότι υπήρξε κέντρο παραγωγής γραπτής λεπτεγγάρακτης κεραμικής: (Μ. ΡΟΡΟΝΙΣ, *Importation et production locale de céramique à Ras (fin XIe-début XIIIe siècle)*, στο: *Recherches sur la céramique byzantine* [βλ. σημ. 1], 124. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ – ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ – ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινή κεραμική* [βλ.

μα, το οποίο είχε ήδη προδιαγράψει ο D. Talbot Rice⁴², βάσει του οποίου αναγνωρίζονται περισσότερα του ενός βασικού κέντρα παραγωγής, με ευρεία διάδοση των προϊόντων τους. Ποια ήταν όμως η εμβέλεια κυκλοφορίας των προϊόντων τους; Δεν είναι πιθανό αυτά, παράλληλα με τα προϊόντα που προσγράφονται στην «Κύρια Μεσοβυζαντινή Παραγωγή» και είχαν ευρεία συμμετοχή στο διεθνές εμπόριο, να περιορίζονταν στο τοπικό εμπόριο⁴³, ιδίως εάν ληφθεί υπόψη ότι ειδικά η Κόρινθος και η περιοχή της Σπάρτης υπήρξαν, κατά την ίδια περίοδο, κέντρα τόσο του περιφερειακού, όσο και του διαπεριφερειακού εμπορίου⁴⁴. Άλλωστε, ενισχυτικό σχετικό παράδειγμα είναι η διάχυση της κεραμικής με εγχάρακτο διάκοσμο και κηλίδες ερυθρού χρώματος («Measles Ware») (εικ. 4), η οποία συσχετίζεται με κέντρα παραγωγής του πελοποννησιακού χώρου, σε περιοχές της Ιταλίας κατά την υπό εξέταση περίοδο⁴⁵. Παράλληλα, όμως, με τις παραγωγές αυτών των κέντρων η εικόνα από την Κόρινθο και τη Σπάρτη υποδεικνύει ότι κυκλοφορούσαν και αγγεία με παρόμοιο διάκοσμο αλλά προέρχονταν, βάσει της σύστασης του πηλού τους, από άλλα, μη εντοπισμένα κέντρα⁴⁶. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται και από τη μελέτη του υλικού άλλων θέσεων της Πελοποννήσου και της Κρήτης, όπου και εκεί εντοπίζονται διαφορετικές κεραμικές ύλες σε όστρακα της ίδιας διακοσμητι-

---

σημ. 1], 81 και σημ. 118). Για το Κίτρος Ευ. ΜΑΡΚΗ, Άνασκαφή έργαστηρίου κεραμικής και χύτευσης σιδήρου στην αρχαία Πύδνα, στο: *Αντίφωνο. Αφιέρωμα στον Καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, συντ. εκδ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Θεσσαλονίκη 1994, 125-131, σχ. 3. Για τη Λάρισα: ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Εργαστήρια, 53, 63. Για την αναζήτηση κέντρων παραγωγής της λεπτεγγάρακτης και επιεδόγλυφης κεραμικής στη Μικρά Ασία βλ. HAYES, *Excavations at Saraghane* [βλ. σημ. 1], 44. Th. St. MACKAY, Pottery of the Frankish Period. 13th and early 14th century, στο: *Corinth, the Centenary 1896-1996* [βλ. σημ. 8], 403-404 και BÖHLENDORF-ARSLAN, *Glasierte byzantinische Keramik*, τόμ. 1, 117-118, 317-320, τόμ. 3, χάρτης 6, αντίστοιχα.

42. TALBOT RICE, *Byzantine Glazed Pottery* [βλ. σημ. 1], 8.

43. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΒΑΚΙΡΤΖΗ, *Byzantine Glazed Ceramics* [βλ. σημ. 8], 215.

44. ΛΑΪΟΥ, Οί ανταλλαγές και τὸ εμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα [βλ. σημ. 4], 542-543. SANDERS, Κόρινθος [βλ. σημ. 8], 402. ATHANASOULS, *Corinth*, 200.

45. Συγκενρωτικά για τα κέντρα στα οποία εξάγεται: DIMOPOULOS, *Trade of Byzantine Red Wares, 186-187*, εικ. 12.3 και πιο πρόσφατα: FRANÇOIS, *Représenter le commerce de la poterie*, 51 εικ. 1.

46. WHITE – JACKSON – SANDERS, *Byzantine Glazed Ceramics from Corinth* [βλ. σημ. 27] και DIMOPOULOS, *Byzantine Graffito Wares*, 343.

κής ομάδας⁴⁷. Και η κατάσταση περιπλέκεται περαιτέρω, αν ληφθεί υπόψη ότι από τις προαναφερθείσες αναλύσεις προσγράφονται στην «Κύρια Μεσοβυζαντινή Παραγωγή» με ευρεία διάχυση των προϊόντων της και δείγματα της λεγόμενης «Αιγαιακής παραγωγής», που αρχικά είχαν αντιμετωπιστεί ως ιδιαίτερη κατηγορία⁴⁸. Αναδεικνύεται, επομένως, μία αρκετά σύνθετη εικόνα, όπου εκτός από ένα τουλάχιστον κέντρο παραγωγής, του οποίου τα προϊόντα διακινούνται ευρέως, αναγνωρίζονται την ίδια περίπου εποχή και επιμέρους κέντρα παραγωγής, τοπικής ή μη εμβέλειας, σε αστικά κέντρα⁴⁹, αν και σημαντική αποκέντρωση με εμφάνιση τοπικών εργαστηρίων κεραμικής έχει σημειωθεί ότι γενικεύεται από τον 13ο αι. και μετά⁵⁰. Υπολείπεται να διερευνηθεί καλύτερα η γεωγραφική εμβέλεια διάχυσης και η ποικιλία των προϊόντων των μεσοβυζαντινών κέντρων. Η διαφορά, σε σχέση με τις παραγωγές της υστεροβυζαντινής εποχής, φαίνεται να εντοπίζεται στο ότι τα προϊόντα του 12ου αι. ακολουθούν ευρέως διαδεδομένες τυπολογικές και διακοσμητικές ομάδες, παρουσιάζουν, δηλαδή, μία κοινή και ενσωματώνονται σε αυτήν⁵¹, ενώ από τον 13ο αι. και μετά τα προϊόντα των επιμέρους εργαστηρίων διαφοροποιούνται εμφανώς ως προς τα σχήματα και τα διακοσμητικά θέματα, διακρινόμενα, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις από αμελέστερη απόδοση της διακόσμησης και όχι ιδιαίτερη έμφαση στη λεπτομέρεια⁵². Τα βαθύτερα

47. Για ενδεικτικά παραδείγματα, βλ. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Η κεραμική από το βυζαντινό κτήριο στο Πυργί της Ελεύθερνας, στο: *Ελεύθερνα, Τομέας II.3*, εκδ. Θ. ΚΑΛΠΑΞΗΣ, Ρέθυμνο 2008, 244-247 αρ. 10-29, 248-252 αρ. 36-60. Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Βυζαντινή κεραμική από την Ελεύθερνα: η στέρνα της Αγίας Άννας, στο: *Τομέας II.3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, εκδ. Θ. ΚΑΛΠΑΞΗΣ, Ρέθυμνο 2008, 88 αρ. 2-6.

48. WAKSMAN - VON WARTBURG, "Fine-Sgraffito Ware", "Aegean Ware" [βλ. σημ. 14], 377-385 με πίνακες. WAKSMAN κ.ά., The Main "Middle Byzantine Production" [βλ. σημ. 28], 414-415.

49. Βλ. και: ARMSTRONG, *Ceramics* [βλ. σημ. 1], 434.

50. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Εργαστήρια* [βλ. σημ. 40], 63.

51. Για την ύπαρξη κοινής παράδοσης στα σχήματα και στις διακοσμήσεις κατά τον 12ο αι. βλ. ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Byzantine Graffito Wares* [βλ. σημ. 18], 340. ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Trade of Byzantine Red Wares* [βλ. σημ. 13], 190. S. Y. WAKSMAN, *Archaeometric Approaches to Ceramics Production and Imports in Medieval Cyprus*, στο: *Cypriot Medieval Ceramics. Reconsiderations and New Perspectives*, εκδ. D. PAPANIKOLA-BAKIRTZI - N. COUREAS, Nicosia 2014, 263, 265-266, 269.

52. ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Byzantine Graffito Wares*, 341. ARMSTRONG, *Ceramics*, 436. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-

κίνητρα αυτής της ανανεωμένης οπτικής μένουν να διερευνηθούν περαιτέρω. Τονίστηκε ήδη το ιδιαίτερα αναπτυγμένο εμπόριο στην εποχή των Κομνηνών, αλλά και σε όλη τη διάρκεια του 12ου αι. Σε αυτό το πλαίσιο τα επιμέρους κέντρα παραγωγής προσπαθούν να επωφεληθούν όσο μπορούν από τη διάδοση ευρέως αναγνωρίσιμων ομάδων κεραμικής, ανταποκρινόμενα στη μεγάλη ζήτηση προϊόντων⁵³. Τα προϊόντα, μάλιστα, των επιμέρους κέντρων με παρόμοια χαρακτηριστικά αναγνωρίζονται, συχνά, από την έρευνα ως «απομιμήσεις» μίας «πρωτότυπης» παραγωγής⁵⁴. Παρόλ' αυτά, αξίζει να σημειωθεί η άποψη της M.-L. Von Wartburg σχετικά με τη μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου. Έχοντας ως παράδειγμα τα αρχαιολογικά δεδομένα για μία παράλληλη παραγωγή της λεγόμενης «Port Saint-Symeon» κατηγορίας σε περισσότερα του ενός κέντρα και συνδυάζοντας αυτά με τα στοιχεία για την εξέλιξη της πολύχρωμης εγχάρακτης κεραμικής της Κύπρου, την οποία η πρώτη κατηγορία θεωρείται ότι επηρέασε, παρατηρεί ότι η παραδοσιακή άποψη της διάχυσης μίας κατηγορίας κεραμικής από ένα μείζον κέντρο και η απομίμησή της από άλλα, μικρότερα, θα πρέπει να επανεξεταστεί⁵⁵. Προβάλλει την «πολιτιστική ώσμωση» ως βασικό παράγοντα που θα μπορούσε καλύτερα να εξηγήσει την παράλληλη παραγωγή παρόμοιας κεραμικής από πολλά κέντρα κατά την ίδια περίοδο⁵⁶. Παραδείγματα των διακοσμητικών ομάδων της κεραμικής με ερυθρό πηλό του 12ου αι., αν και βάσει του σχήματος και της διακόσμησης έχουν εξαιρετικά μεγάλες ομοιότητες, με μακροσκοπική παρατήρηση του πηλού τους ή, κυρίως, με αναλύσεις⁵⁷ αποδεικνύονται ως προερχόμενα από διαφορετικά εργαστήρια. Η παρατήρηση αυτή υποδηλώνει ότι ίσως μία ανάλογη οπτική να θέτει σε πιο σωστές βά-

BAKIRTZI, Byzantine Glazed Ceramics [βλ. σημ. 8], 215.

53. Για τις αυξανόμενες ποσότητες εφυαλωμένης κεραμικής που ήταν διαθέσιμες και σε περιοχές της ενδοχώρας βλ. και: ARMSTRONG, Ceramics, 395.

54. Βλ. χαρακτηριστικά: WAKSMAN - VON WARTBURG, "Fine-Sgraffito Ware", "Aegean Ware", and other Wares [βλ. σημ. 14], 372. DIMOPOULOS, Byzantine Graffito Wares, 347.

55. VON WARTBURG, Chronology and Stratigraphy [βλ. σημ. 3], 432-433.

56. VON WARTBURG, Chronology and Stratigraphy, 430, 432-433.

57. Ως προς τις αναλύσεις, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση αυτών που διενεργήθηκαν στο υλικό της Κορίνθου και κατέδειξαν ότι δείγματα που στυλιστικά εντάσσονταν στην ίδια ομάδα κατατάσσονται σε διαφορετικές ομάδες, βάσει της κεραμικής τους ύλης (WHITE - JACKSON - SANDERS, Byzantine Glazed Ceramics from Corinth [βλ. σημ. 27]).

σεις το ζήτημα και για τη βυζαντινή κεραμική του 12ου αι. Αντίθετα, μετά το 1204, όταν κατακεραματίζεται η ενότητα της βυζαντινής αυτοκρατορίας και του αιγαιακού χώρου, εμφανίζονται διαφορετικές παραγωγές με τα δικά τους ιδιαίτερα γνωρίσματα, στοχεύοντας να εκμεταλλευτούν την εμφάνιση διάδοχης κατάστασης και να κερδίσουν νέες αγορές. Βέβαια, βάσει των αποτελεσμάτων της πρόσφατης έρευνας, νέες κατηγορίες που απαντούν στον 13ο αι., όπως η εγχάρακτη κεραμική με ομόκεντρους κύκλους και μονόχρωμη εφυάλωση, που μέχρι πρότινος συσχετιζόταν με την κεραμική Ζευξίππου, εμφανίζουν κοινή χημική σύσταση με την «Κύρια Μεσοβυζαντινή Παραγωγή», με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την παράλληλη συνέχιση της παραγωγής σε προϋπάρχοντα αγγειοπλαστικά κέντρα⁵⁸. Αντί για αποκέντρωση των κέντρων παραγωγής θα πρέπει ίσως να επιχειρήσουμε καλύτερη κατανόηση της εμφάνισης νέων κατηγοριών κεραμικής, εμφανώς διαφοροποιημένων από εκείνες της μεσοβυζαντινής εποχής.

II.2. Αγγεία μεταφοράς και αποθήκευσης

Το δεύτερο είδος πήλινου αντικειμένου, στο οποίο συνήθως επικεντρώνεται η έρευνα λόγω της σημασίας του στην προσπάθεια ανασύστασης των εμπορικών επαφών, είναι ο αμφορέας. Οι τέσσερις βασικοί τύποι μεσοβυζαντινών αμφορέων που έχει απομονώσει η έρευνα της N. Günsenin, βάσει της τυποποίησης και της διάχυσής τους, είχαν ιδιαίτερη σημασία στο διαπεριφερειακό και το διεθνές εμπόριο. Ειδικά ο τύπος I και ο τύπος III (τύποι 54 και 61 της τυπολογίας του Hayes, αντίστοιχα)⁵⁹ (εικ. 5) με βάση τα μέχρι σήμερα ευρήματα φαίνεται ότι ήταν τα κύρια σχήματα που μετείχαν στο περιφερειακό και στο διεθνές εμπόριο. Μάλιστα, ο πρώτος φαίνεται να έχει ιδιαίτερη διάδοση στη Μικρά Ασία και στα βόρεια Βαλκάνια, με έμφαση σε θέσεις της θάλασσας του Μαρμαρά και της Μαύρης Θάλασσας και ακμή στη διάρκεια του 11ου αι. ή έως τις αρχές του 12ου αι. Ο δεύτερος, που φαίνεται να διαδέχεται τον πρώτο από άποψη ευρύτητας κυκλοφορίας

---

58. Για το παράδειγμα της Χαλκίδας: WAKSMAN κ.ά., *The Main "Middle Byzantine Production"* [βλ. σημ. 28], 414-417.

59. GÜNSENIN, *Amphores Byzantines* [βλ. σημ. 1], 267-276. HAYES, *Excavations* [βλ. σημ. 1], 73, 75-76.

όσο και χρονικά, προσανατολίζεται κυρίως στην περιοχή του Αιγαίου και χρονολογείται κυρίως από τα μέσα του 12ου έως και τον πρώιμο 13ο αι.⁶⁰. Παρά τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι τύποι αυτοί στις εμπορικές επαφές, μόνον για τον τύπο Ι η αρχαιολογική έρευνα έχει εντοπίσει εργαστήρια κατασκευής του στη Γάνο, τη γειτονική Χώρα και το νησί του Μαρμαρά· με συνεκτίμηση των αρχαιολογικών και γραπτών πηγών, το πλαίσιο παραγωγής και διακίνησής του και το προϊόν (κρασί) έχουν διερευνηθεί με πειστικό τρόπο⁶¹. Ανάλογα στοιχεία δεν έχουν προς το παρόν δημοσιευτεί για τους άλλους τύπους, αν και έχουν διατυπωθεί υποθέσεις ως προς την πιθανή προέλευση του τύπου ΙΙ από την περιοχή της Τραπεζούντας ή ως προς εκείνη του τύπου ΙΙΙ από διάφορες περιοχές του Αιγαίου ή της Μικράς Ασίας, με πιο πρόσφατη την άποψη για την παραγωγή του τύπου στη Βοιωτία (εικ. 5)⁶².

Ο εντοπισμός των κέντρων παραγωγής των αμφορέων καθίσταται επιτακτικός, όπως και η καλύτερη γνώση των χαρακτηριστικών της κεραμικής ύλης των τύπων αυτών, μέσω συστηματικής περιγραφής της και συνοδευτικής φωτογραφικής της απεικόνισης με χρήση φακού υψηλής μεγέθυνσης, ιδίως μάλιστα καθώς νεότερες έρευνες έχουν δείξει ότι, για παράδειγμα, ο τύπος ΙΙ χαρακτηρίζεται από τουλάχιστον δύο διαφορε-

60. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνηνα* [βλ. σημ. 1], 76, 80. GÜNSENIN, *Amphores Byzantines*, 267-276. N. GÜNSENIN, *Ganos wine and its circulation in the 11th century*, στο: *Byzantine Trade 4th-12th Centuries* [βλ. σημ. 13], 145-153. E. TODOROVA, *The Medieval Amphorae (Ninth to Fourteenth Centuries A.D.) from Excavation at Silistra in 2007 (Preliminary Report)*, στο: *Patabs II. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Acts of the International Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz, September 26-30 2007*, εκδ. Ch. TZOCHEV – T. STOYANOV – A. BOZKOVA, Sofia 2011, 132-136.

61. GÜNSENIN, *Ganos wine*, 147-153.

62. Για πιθανή προέλευση του τύπου ΙΙ από την περιοχή της Τραπεζούντας: TODOROVA, *The Medieval Amphorae*, 135. Για διαφορετικές απόψεις ως προς την περιοχή προέλευσης του τύπου ΙΙΙ, θέμα που απασχολεί και υπό εξέλιξη έρευνες: HAYES, *Excavations* [βλ. σημ. 1], 76. G. D. R. SANDERS, *Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91 Preliminary Report, Part 1: (c) Medieval Pottery*, *BSA* 88 (1993) 268. SANDERS, *The Medieval Pottery*, 283 και ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Βυζαντινή κεραμική* [βλ. σημ. 47], 56. Για τη Βοιωτία και ειδικά για τις ενδείξεις που σχετίζονται με την παραγωγή του τύπου στην περιοχή της Τανάγρας βλ. A. K. VIONIS, *Current Archaeological Research on Settlement and Provincial Life in the Byzantine and Ottoman Aegean: A Case-Study from Boeotia, Greece*, *Medieval Settlement Research* 23 (2008), 38, 40 εικ. 17b.

τικές, μακροσκοπικά, κεραμικές ύλες⁶³, ενώ ο τύπος III είχε γνωρίσει και τοπικές απομιμήσεις, βάσει των ευρημάτων από την Ελεύθερα Κρήτη⁶⁴. Επιπλέον, παράλληλα με αυτούς τους ευρύτατα διαδεδομένους τύπους αμφορέων που χαρακτηρίζονται από μεγάλη μορφολογική τυποποίηση, καταγράφονται και μεμονωμένα σχήματα αμφορέων, λαγηνιών, σταμνών, ιδίως στον 12ο αι., τα οποία στην πλειονότητα των περιπτώσεων αποδίδονται σε τοπική παραγωγή της υπό διερεύνηση θέσης⁶⁵. Για την περίοδο του 11ου και 12ου αι. έχουν αναγνωριστεί αρκετά διαφορετικά σχήματα λαγηνιών και σταμνών και έχουν απομονωθεί και χαρακτηριστικά είδη διακόσμησής τους, όπως αδρεγγάρακτος (συχνά και με πλαστικά κοσμήματα) ή γραπτός (η γνωστή «Matt painted» κατηγορία) διάκοσμος ή συνδυασμός τεχνικών⁶⁶. Αν και τα λαγήνια και οι στάμνες είχαν κατεξοχήν οικιακή χρήση έχει τονιστεί από αρκετούς ερευνητές η χρήση τους και ως δοχείων μεταφοράς, για νερό, κρασί ή λάδι⁶⁷. Αυτό επιβεβαιώνεται από σχετικά ευρήματα, καθώς, σύμφωνα με την P. Armstrong, στάμνες που παράγονταν στην περιοχή της Λακωνίας και χρονολογούνται στον 12ο αι. εντοπίζονται τόσο σε θέσεις της Αργολίδας και της

63. TODOROVA, *The Medieval Amphorae*, 134-135.

64. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Η κεραμική [βλ. σημ. 47], 218-219. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Βυζαντινή κεραμική, 58-59.

65. Άργος: ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Κεραμική του 12ου αιώνα από το Άργος [βλ. σημ. 40], 75. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΝΙΑΔΟ, Βυζαντινή κεραμική από το Άργος [βλ. σημ. 40], 347-348. Λακωνία: P. ARMSTRONG, *Lakonian Amphorae*, στο: *Recherches sur la céramique byzantine* [βλ. σημ. 1], 185-188. VASSI, *An Unglazed Ware Pottery Workshop* [βλ. σημ. 40], 287-292. Ελεύθερα: ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Η κεραμική, 218-219. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Βυζαντινή κεραμική, 62-63. Για μεμονωμένα παραδείγματα αμφορέων εισηγμένων σε μία θέση βλ. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Βυζαντινή κεραμική, 59-60.

66. Βλ. συγκεντρωτικά με αρκετά στοιχεία από τις πηγές και από αρχαιολογικά ευρήματα: ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνα* [βλ. σημ. 1], 89-99, πίν. 24-26 και ενδεικτικά, παραδείγματα από την Κόρινθο (STILLWELL MACKAY, *More Byzantine and Frankish Pottery* [βλ. σημ. 1], 281 αρ. 64-68, 285-287 αρ. 85-90), το Άργος (M. PIÉART - J.-P. THALMANN, *Céramique romaine et médiévale*, στο: *Etudes argiennes* [BCH Suppl. 6], Athènes - Paris 1980, 469, 470-473, ειχ. 7, C2, ειχ. 8, D9-D11, 477, B4, 482, D9-D11), τη Σπάρτη (SANDERS, *Excavations at Sparta*, 268-275), τον Άγιο Στέφανο (SANDERS, *The Medieval Pottery* [βλ. σημ. 16], 392-394).

67. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνα*, 93-94, 98-99. SANDERS, *Excavations at Sparta*, 397-398. VASSI, *An Unglazed Ware Pottery Workshop* [βλ. σημ. 40], 287-290, 292.

Αρκαδίας, όσο και στην Ξάνθο της Λυκίας⁶⁸ και, μεταγενέστερα, στάμνες της κατηγορίας «Taffy Ware», που αποδίδεται πιθανόν σε εργαστήρια στην περιοχή του Αγίου Στεφάνου Λακωνίας, του ύστερου 13ου-14ου αι., έχουν αναγνωριστεί στην Κόρινθο και στο Ακρωτήριο της Κρήτης⁶⁹. Όμως εξαιτίας της πενίας των σχετικών δημοσιεύσεων και της μη έμφασης στην περιγραφή της κεραμικής τους ύλης δεν είναι δυνατό να διερευνηθεί ο ρόλος τους στο τοπικό και περιφερειακό εμπόριο, στο εμπόριο, δηλαδή, μικρής και μεσαίας κλίμακας. Σε αυτό προφανώς και θα διαδραμάτιζαν ρόλο, όπως προκύπτει και από τα λίγα παραδείγματα που σημειώθηκαν. Το λάδι, που αποτελούσε, για παράδειγμα, βασικό εξαγωγίμο προϊόν της Λακωνικής⁷⁰, θα μπορούσε να μεταφέρεται και με αυτά τα πήλινα αγγεία. Προς επίρρωση των παραπάνω αξίζει να σημειωθεί, άλλωστε, ότι, σύμφωνα με έγγραφο του τέλους του 12ου αι. (1196), όπου σε σχέση με τη διακίνηση προϊόντων της μονής Μεγίστης Λαύρας παρατίθενται φορολογικές οδηγίες για τον τρόπο φορολόγησης φορτίων που εισέρχονταν στην Κωνσταντινούπολη, εκτός από τα «μεγαρικά» και τα «βουτζία» αναφέρονται και «έτερα άγγεϊα ώσαύτως φερομένου», δηλαδή και άλλα αγγεία για τη μεταφορά του ίδιου προϊόντος, του κρασιού⁷¹. Επιπροσθέτως, στη μεταγενέστερη *Pratica della mercatura* του F. B. Pegolotti, του 14ου αι., εμφανίζεται η λέξη «laine», το λαγίγι δηλαδή, και σημειώνεται ότι συσχετίζεται σχεδόν πάντα με τη λιανική και όχι με τη χονδρική πώληση, στην οποία χρησιμοποιούνται βαρέλια⁷².

68. Για την παραγωγή της Λακωνίας: ARMSTRONG, Lakonian Amphorae, 186-188. ARMSTRONG, Merchants of Venice at Sparta [βλ. σημ. 6], 318.

69. Για την παραγωγή του Αγίου Στεφάνου: SANDERS, Excavations at Sparta, 269 και σημ. 36. Για την παραγωγή αυτή και για την Κόρινθο: SANDERS, The Medieval Pottery, 395-398. Για το Ακρωτήριο Χανίων: H. A. RAAB, *Rural Settlement in Hellenistic and Roman Crete: The Akrotiri Peninsula* [BAR International Series 984], Oxford 2001, 89, 92-93, 95.

70. ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, *Αγορές* [βλ. σημ. 4], 168. ARMSTRONG, Merchants of Venice at Sparta [βλ. σημ. 6], 314-316.

71. *Actes de Lavra, première partie. Des origines à 1204*, εκδ. P. LEMERLE - A. GUILLOU - N. SVORONOS [Archives de l'Athos V], Paris 1970, 352 εγγ. 67 (Μάιος 1196). Ευχαριστώ τη συνάδελφο Μ. Γερολυμάτου για τη σχετική παραπομπή.

72. Francesco Balducci Pegolotti. *La pratica della mercatura*, εκδ. A. EVANS [The Mediaeval Academy of America 24], Cambridge - Massachusetts 1936, 39, 163-164. P. DITCHFIELD, *La culture matérielle médiévale. L'Italie méridionale byzantine et normande*, Rome 2007, 301, 317-318.

Επομένως, η συστηματικότερη καταγραφή και μελέτη των λαγηνιών θα μπορούσε να συνεισφέρει στη συζήτηση γύρω από τη γενικευμένη, ιδίως από τον 12ο αι. και μετά, χρήση των ξύλινων βαρελιών, των βουτσίων, και τον σταδιακό περιορισμό των αμφορέων⁷³. Η τελευταία έχει θεωρηθεί ως κύριο επιχείρημα για να εξηγήσει τον εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό μεσοβυζαντινών αμφορέων, σε σύγκριση με τους πολυάριθμους τύπους της πρωτοβυζαντινής εποχής. Κατά τον Χ. Μπακιριτζή η παρακμή της χρήσης των αμφορέων θα πρέπει, επιπλέον, να συσχετιστεί και με την αλλαγή στα όρια του μεσοβυζαντινού κράτους, που περιορίζονται γεωγραφικά, χάνοντας, άρα, το κράτος παλαιότερα κέντρα παραγωγής, και με τον ενεργό πλέον ρόλο των Λατίνων στο εμπόριο· οι τελευταίοι ίσως άσκησαν επίδραση στους τρόπους φορτοεκφόρτωσης και μεταφοράς προϊόντων⁷⁴. Βάσει των προαναφερθέντων, ένας ακόμα παράγοντας που θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη είναι η ευρύτερη χρήση αγγείων μεσαίου μεγέθους, όπως τα λαγήνια και οι στάμνες, των οποίων η μεταφορά ήταν αδιαμφισβήτητα ευκολότερη⁷⁵. Αυτά δεν χαρακτηρίζουν ιδιαίτερα την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά τα λαγήνια παραπέμπουν ως προς το γενικό τους σχήμα, στους σφαιρικούς/ωοειδείς αμφορείς της μεταβατικής περιόδου. Θα άξιζε να διερευνηθεί μελλοντικά περαιτέρω η πιθανότητα περισσότερο γενικευμένης χρήσης των λαγηνιών στο περιφερειακό και διαπεριφερειακό εμπόριο και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, παράλληλα με τον συσχετισμό τους, όπως σημειώνουν οι μελετητές, κυρίως με μία οικιακή χρήση ή με τη χρήση τους για τη μεταφορά προϊόντων σε γειτονικές αποστάσεις⁷⁶.

Η πιο συστηματική ενασχόληση με τα σφραγίσματα ή τις γραπτές ή εγχάρακτες επιγραφές που απαντούν σε ορισμένους από τους παραπάνω αμφορείς ίσως προσφέρει περαιτέρω πληροφορίες για τη χρήση, τη διακίνηση ή τους χρήστες τους, ιδίως εφόσον παρόμοια σφραγίσματα

73. Για τη χρήση των ξύλινων βαρελιών βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Βυζαντινά οينوβούτια, βουτζία και οι Βουτζαράδες του Αράκλοβου στην φραγκοκρατούμενη Ηλεία, στο: *Οίνων ιστορώ. Επιστημονικό Συμπόσιο. Αμπελοοινική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ. Πελοποννήσου*, εκδ. Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Αθήνα 2001, 89-108. ARMSTRONG, *Merchants of Venice at Sparta*, 316.

74. ΜΠΑΚΙΡΙΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα* [βλ. σημ. 1], 84-75.

75. ΜΠΑΚΙΡΙΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, 93, 98.

76. ARMSTRONG, *Merchants of Venice at Sparta*, 319.

απαντούν σε ευρείες γεωγραφικές ζώνες. Σημειώνεται ότι χαρακτηρίζουν κατεξοχήν τον τύπο I, στου οποίου την παραγωγή πρωτοστατούσε, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της N. Günseñin, η μοναστική κοινότητα της Γάνου, με στόχο τη διακίνηση του φημισμένου κρασιού⁷⁷. Ίσως, ακόμα, οδηγήσει σε αποσαφήνιση των αιτίων για τη μεγαλύτερη συχνότητά τους μέχρι τον 11ο αι., του συσχετισμού κυρίως του τύπου I και IV με αυτά⁷⁸. Μία πρώτη εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι καθώς σταδιακά κυρίαρχο μέσο συσκευασίας γίνονται τα βαρέλια, ο αντίστοιχος ρόλος των αμφορέων υποβαθμίζεται και μαζί με αυτόν και ο πιο αυστηρός επίσημος έλεγχος της κατασκευής ή του περιεχομένου τους.

Μία πτυχή της έρευνας που θα μπορούσε να εξεταστεί περαιτέρω θα ήταν ο έλεγχος της άποψης ότι τα σφραγίσματα πιθανόν συσχετιζόνταν με τον παρεμβατισμό του κράτους στο βυζαντινό εμπόριο⁷⁹. Ειδικότερα, στα τέλη του 11ου και σίγουρα από τις αρχές του 12ου αι. και μετά εμφανίζεται στις πηγές η *δεκατεία*, που, σύμφωνα με την ερμηνεία της Μ. Γερολυμάτου, ήταν ένας φόρος ειδικά συνδεδεμένος με το εμπόριο ειδών της πρωτογενούς παραγωγής, όπως το κρασί ή ο λινόκοκκος. Στις πηγές απαντά η «δεκατεία τών οίναριών» σε μία περίοδο κατά την οποία το εμπόριο ανθεί και ειδικά αυτό των βασικών αγαθών, όπως το κρασί στη συγκεκριμένη περίπτωση⁸⁰. Η επιβολή ενός τέτοιου φόρου για τη διακίνηση προϊόντων στα οποία, μεταξύ άλλων, χρησίμευαν και οι αμφορείς δηλώνει το αυξημένο, από εκείνη την περίοδο, ενδιαφέρον της βυζαντινής διοίκησης για συγκεκριμένα είδη της πρωτογενούς παραγωγής και έρχεται, εκ πρώτης όψεως, σε αντίφαση με τον περιορισμό της χρήσης σφραγισμάτων στους αμφορείς μετά τον 11ο αι., αν δεχτούμε ότι αυτά συσχετιζόνταν έμμεσα με τον έλεγχο του κράτους στο βυζαντινό εμπόριο. Κι αυτό γιατί ένας πιο αυστηρός και εντατικός έλεγχος της διακίνησης ειδών της γεωργικής παραγωγής θα ήταν λογικό να διαφαίνεται και στη συνέχιση πρακτικών παρεμβατισμού, όπως αυτές που πιστεύεται ότι

77. GÜNSENIN, Ganos wine [βλ. σημ. 60], 150-152.

78. Αναλυτικά για τα σφραγίσματα: ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα* [βλ. σημ. 1], 82-84. TODOROVA, *The Medieval Amphorae* [βλ. σημ. 60], 137-139.

79. Για τις ποικίλες ερμηνείες βλ. συγκεντρωτικά: ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, 82-84.

80. Για περισσότερες λεπτομέρειες ως προς τα χαρακτηριστικά αυτού του φόρου: ΓΕΡΟΥΛΜΑΤΟΥ, *Αγορές* [βλ. σημ. 4], 79, 209-211, 218, 277.

αντανακλώνται στη σφράγιση των αμφορέων, και οι οποίες απαντούν αρκετά νωρίτερα από την επιβολή του δεκατισμού⁸¹. Αυτό όμως δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τα πενιχρά σχετικά αρχαιολογικά ευρήματα που ανάγονται στον 12ο αι.

II.3. Μαγειρικά σκεύη

Ως προς τα μαγειρικά σκεύη, αν και την περίοδο που μας απασχολεί, βάσει των περιορισμένων δημοσιευμένων παραδειγμάτων, απαντούν πιο συχνά τροχήλατες φαρδιές, σφαιροειδούς σχήματος χύτρες με δύο κάθετες λαβές (εικ. 6), εντοπίζονται, παράλληλα, σε μερικές περιπτώσεις, όπως στην Κωνσταντινούπολη, στο Άργος, στη Σαγαλασσό (εικ. 7), και μικρότερου, συνήθως, μεγέθους και χωρητικότητας τροχήλατα μαγειρικά σκεύη με επίπεδη βάση, οvoides ή κυρτό σώμα και μία ή δύο λαβές, ή ακόμα και χειροποίητα μαγειρικά σκεύη ή σκεύη κατασκευασμένα σε αργό τροχό, όπως αντίστοιχα παραδείγματα από τη Σπάρτη ή την Ελεύθερα⁸². Γνωρίζουν διαφοροποιήσεις ως προς την επιμέρους διαμόρφωση των λαβών και του χείλους και ως προς την κεραμική τους ύλη. Η προσπάθεια ερμηνείας της συνύπαρξης παραδειγμάτων με διαφορετικά γνωρίσματα σε σύγχρονα ανασκαφικά στρώματα, η οποία προφανώς συσχετίζεται με τις λανθάνουσες, επιμέρους χρήσεις τους, δεν έχει απασχολήσει ενδελεχώς την έρευνα. Καθώς επίσης ανευρίσκονται, αδιακρίτως, μαγειρικά σκεύη με αποστρογγυλεμένη βάση και με επίπεδη βάση σε θέσεις τόσο αστικού, όσο και αγροτικού χαρακτήρα, θα άξιζε να επανεξεταστεί ο συσχετισμός των τελευταίων με αγροτικό τρόπο ζωής, σε αντίθεση με τον αστικό τρόπο ζωής που έχει θεωρηθεί ότι υποδηλώνουν τα πρώτα⁸³.

Ως προς την προέλευσή τους, αναγνωρίζονται, για παράδειγμα, σαφείς μορφολογικές ομοιότητες μεταξύ μαγειρικών σκευών απομακρυσμέ-

---

81. Βλ. παραπάνω.

82. HAYES, *Excavations* [βλ. σημ. 1], 57-59. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Η κεραμική [βλ. σημ. 47], 221-225, 231-232, 293 πίν. 11, 295 πίν. 13, α-β. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Βυζαντινή κεραμική [βλ. σημ. 47], 65-66, 152-154 πίν. 28-30, 155 πίν. 31, 102. Α. Κ. VIONIS - J. POBLOME - B. DE CUPERE - M. WAELKENS, A Middle-Late Byzantine Pottery Assemblage from Sagalassos, *Hesperia* 79 (2010), 442-443 εικ. 15, 457 εικ. 24.

83. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνα* [βλ. σημ. 1], 41, με βιβλιογραφία.

νων περιοχών, όπως της Κωνσταντινούπολης, της Κορίνθου, της Σπάρτης και της Ελευθέρας (εικ. 6). Όμως, η μακροσκοπική παρατήρηση του κεραμικού τους σώματος ή η χημική τους σύσταση, στις σπάνιες περιπτώσεις που διενεργούνται σχετικές αναλύσεις, όπως στην περίπτωση υλικού από τη Σαγαλασό (εικ. 7), υποδηλώνουν την εγχώρια παραγωγή τους. Στις ελάχιστες περιπτώσεις αναγνώρισης εισαγωγών, η έλλειψη στοιχείων εμποδίζει την απόδοσή τους σε συγκεκριμένα κέντρα. Υποδηλώνει, βέβαια, την ύπαρξη κάποιας μορφής εμπορίου και στα μαγειρικά σκεύη, εμπόριο που έχει ήδη διαπιστωθεί για την πρωτοβυζαντινή, αλλά και την υστεροβυζαντινή περίοδο, το οποίο δεν μπορεί, προς το παρόν, να διερευνηθεί πιο ουσιαστικά⁸⁴.

III. Συμπερασματικές διαπιστώσεις και προοπτικές της έρευνας

Οι παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούν στην απομόνωση μερικών χαρακτηριστικών ως προς τη μεθοδολογία και τη μελέτη της κεραμικής του 11ου και του 12ου αι., τα οποία φαίνεται ότι εξηγούν τα όσα σκιαγραφήθηκαν. Το πρώτο πηγάζει από τη φύση του ίδιου του υλικού, καθώς οι δημοσιεύσεις αφορούν κυρίως σύνολα που χρονολογούνται στον 12ο, παρά στον 11ο αι.⁸⁵, και μάλιστα κυρίως σύνολα που τοποθετούνται στο μεταίχμιο, μεταξύ του τέλους του 12ου και των αρχών του 13ου αι., μη ευνοώντας τη συστηματοποίηση της γνώσης για την κεραμική του 11ου αι. και παρέχοντας περισσότερα δεδομένα για την περίοδο από τα μέσα του 12ου αι. και μετά. Συχνά το πρωτογενές υλικό κάθε θέσης, αν

84. Ενδεικτικά, για την πρωτοβυζαντινή περίοδο βλ. ISTENIC – SCHNEIDER, Aegean cooking ware [βλ. σημ. 20], 341-348. S. Y. WAKSMAN – J.-CH. TRÉGLIA, Caractérisation géochimique et diffusion méditerranéenne des céramiques culinaires “égéennes”. Etudes comparées des mobiliers de Marseille, de Beyrouth et d’Alexandrie (Ve–VIIe s.), στο: *LRCW2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*, τόμ. II, εκδ. M. BONIFAY – J.-CH. TRÉGLIA [BAR International Series 1662], Oxford 2007, 645-657. Για την υστεροβυζαντινή περίοδο, ενδεικτικά: R. S. GABRIELI, A Region Apart: Coarse Ware of Medieval and Ottoman Cyprus, στο: *Çanak* [βλ. σημ. 3], 402-403.

85. Βλ. ενδεικτικά, τον πολύ μικρότερο αριθμό συνόλων κεραμικής που χρονολογούνται στον 11ο αι. σε σχέση με εκείνα που χρονολογούνται στον 12ο, στο υλικό της ανασκαφής στον Άγιο Πολύευκτο στην Κωνσταντινούπολη (HAYES, *Excavations* [βλ. σημ. 1], 121-144, σύνολα 41-44 και 44-54, αντίστοιχα, με τα σύνολα 44-48 να καλύπτουν την περίοδο του τέλους του 11ου-αρχών του 12ου αι.).

και θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως σημείο αναφοράς, παρουσιάζεται είτε πολύ συνοπτικά και χωρίς αναφορά σε ποσοτικά δεδομένα της κάθε κατηγορίας, είτε χωρίς αναλυτικό συσχετισμό με το ανασκαφικό του περιβάλλον. Επίσης, η κεραμική των συγκεκριμένων αιώνων δεν γνωρίζει ξεχωριστή πραγμάτευση, μέσω της οποίας θα ευνοούνταν η ανάδειξη των ελλείψεων και η κατανόηση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων της. Πολύ περισσότερο έχει ασχοληθεί η έρευνα με την κεραμική του επόμενου, του 13ου αι.⁸⁶, δεδομένου ότι για εκείνη την περίοδο είναι πιο συγκεκριμένες οι πληροφορίες που προκύπτουν για τις εμπορικές επαφές, καθώς έχουν αναδειχθεί από την έρευνα οι εισηγμένες κυρίως από τη Δύση κατηγορίες. Όποια προσπάθεια γίνεται ως προς τον 12ο αι., αυτή γίνεται προκειμένου να διερευνηθούν πιθανές αλλαγές στη μετάβαση από τη μία περίοδο στην άλλη⁸⁷. Στις περιορισμένες σε αριθμό προσπάθειες όπου επιχειρείται συνθετική προσέγγιση, η κεραμική του 11ου και 12ου αι. είτε ενσωματώνεται, αδιακρίτως, στην ευρύτερη, χρονολογικά ομάδα της μεσοβυζαντινής κεραμικής, είτε αντιπαραβάλλεται με την κεραμική του 13ου αι. και του 14ου αι. Με βάση τον ολοένα και αυξανόμενο όγκο των σχετικών πληροφοριών, η πιο συστηματική διερεύνηση και τεκμηρίωση της εφυαλωμένης κεραμικής που προέρχεται από πολλές θέσεις και μπορεί με ασφάλεια να ενταχθεί στον 11ο αι. ίσως αποδειχθεί αποφασιστικής σημασίας για την καλύτερη κατανόηση της εμφάνισης των διακοσμητικών ομάδων της «Κύριας Μεσοβυζαντινής Παραγωγής» με καστανέρυθρο κεραμικό σώμα και της μεγιστοποίησης της παραγωγής τους από τον 12ο αι. και μετά⁸⁸. Τέλος, αν και τα δεδομένα είναι πλέον σημαντικά από ποσοτική άποψη, σε σημείο που να επιχειρούνται συνθετικές προσεγγίσεις, ποιοτικά, δηλαδή ως προς το επίπεδο των

---

86. Βλ. και: BÖHLENDORF-ARSLAN, *Glasierte byzantinische Keramik*, τόμ. 1 [βλ. σημ. 32], 320.

87. Για χαρακτηριστικά παραδείγματα βλ. ενδεικτικά: V. FRANÇOIS, Sur la circulation des céramiques byzantines en Méditerranée orientale et occidentale, στο: *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VIe Congrès de l'AIECM2, Aix-en-Provence 1995*, εκδ. G. DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, Aix-en-Provence 1997, 231-235. ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Byzantine Graffito Wares [βλ. σημ. 18], 335-348. ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Trade of Byzantine Red Wares [βλ. σημ. 13], 179-190. VROOM, The Morea [βλ. σημ. 38], 409-430.

88. Για ορισμένα σχόλια σχετικά με αυτήν την εμφάνιση: SANDERS, Κόρινθος [βλ. σημ. 8], 402.

πληροφοριών που μπορούν να αντληθούν από αυτά, δεν διευκολύνουν ακόμα το ασφαλές πέρασμα σε περισσότερο ερμηνευτικά επίπεδα.

Από την παραπάνω σύντομη παρουσίαση η συνδυαστική εξέταση των δεδομένων για τις βασικές κατηγορίες κεραμικής τείνει να υποδείξει ότι επιτελούνται σημαντικές αλλαγές που αποσαφηνίζονται μέσα στον 12ο αι. Ενδεικτικά, η εποχή των Κομνηνών συνδέεται με την εμφάνιση και τη γενίκευση της διάχυσης των ποικίλων διακοσμητικών κατηγοριών της εγχάρακτης, και όχι μόνον, κεραμικής, σε σύγκριση με την προγενέστερη κεραμική με λευκό πηλό. Τότε εντοπίζεται μετάβαση από έναν κυρίαρχο έως τότε τύπο αμφορέα (τύπος I) σε έναν άλλο (τύπος III), με διαφοροποιημένη ελαφρώς τη ζώνη εξαγωγής του⁸⁹. Περιορίζεται, σταδιακά η χρήση των αυτοθερμαινόμενων σκευών⁹⁰. Εμφανίζονται επιμέρους τύποι λαγηνιών και σταμνών με ποικιλία ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση⁹¹. Τί υποδηλώνουν αυτές οι αλλαγές, πώς μπορεί να προσδιοριστεί καλύτερα το χρονικό πλαίσιο στο οποίο αυτές συμβαίνουν, πώς τις επηρεάζει η γενική πολιτική κατάσταση; Ακόμα είναι παρακινδυνευμένο να επιχειρηθούν ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Η καταγραφή όμως των παραπάνω και η προσπάθεια απάντησης στα ερωτήματα ωθεί τον ερευνητή στην πιο συστηματική διερεύνηση των πέντε αρχικών ερωτημάτων που σχετίζονται με τη μελέτη της κεραμικής (βλ. Εισαγωγή).

Όσα σκιαγραφήθηκαν δείχνουν ότι τουλάχιστον από άποψη μεθοδολογίας, ιδίως σε ό,τι αφορά στην εφυαλωμένη κεραμική, η αναζήτηση ενός νέου τρόπου ουσιαστικής κατάταξης των αντικειμένων είναι επιτακτική. Η κατάταξη στην οποία προτάσσεται η προσεκτική παρατήρηση του πηλού, της κεραμικής ύλης, των εκάστοτε δειγμάτων θα συντελέσει σημαντικά στην ευκολότερη αναγνώριση επιμέρους παραγωγών, όσο και εάν ακόμα αυτές δεν είναι εύκολο να αποδοθούν σε συγκεκριμένα κέντρα· θα βοηθήσει στην κατανόηση των επιμέρους γνωρισμάτων τους και πιθανώς στην αναγνώριση λεπτομερειών που τις διαφοροποιούν μεταξύ τους, αναδεικνύοντας καθαρότερα την πολυπλοκότητα της κατάστασης. Μέχρι τώρα αν και αναφερθήκαμε

---

89. Βλ. το οικείο υπο-κεφάλαιο.

90. SANDERS, Κόρινθος, 401-402.

91. Βλ. αναλυτικά πιο πάνω, το οικείο υπο-κεφάλαιο.

σε επιμέρους παραγωγές, αυτές φαίνεται να έχουν τα ίδια, εν γένει, μορφολογικά και διακοσμητικά γνωρίσματα. Είναι όμως αυτό αληθές; Στο υλικό της ερυθροβαφούς κεραμικής της πρωτοβυζαντινής περιόδου οι απομιμήσεις κεραμικών της Βόρειας Αφρικής και της Μικράς Ασίας είναι, στις περισσότερες περιπτώσεις, αρκετά εύκολα αναγνωρίσιμες. Πέρα από το κριτήριο της διαφορετικής κεραμικής ύλης, ακόμα και μακροσκοπικά εντοπίζονται, δια γυμνού οφθαλμού, αποκλίσεις στην πιστότητα απόδοσης συγκεκριμένου σχήματος ή αποτυχία χρήσης εξίσου καλής ποιότητας και στιλπνότητας ερυθρωπού επιχρίσματος ή ακόμα και απουσία αυτού. Τα δεδομένα για την εφυαλωμένη κεραμική του 11ου και 12ου αι. αναδεικνύουν μία συνθετότερη εικόνα, όπου, εκ πρώτης όψεως, ανάλογοι διαχωρισμοί δεν είναι εύκολο να γίνουν μακροσκοπικά, με μόνο κριτήριο την απόδοση του διακόσμου ή το σχήμα. Επομένως η στροφή στην ανάδειξη των χαρακτηριστικών της εκάστοτε κεραμικής ύλης μπορεί να αποτελέσει ένα ασφαλέστερο μέσο, δια του οποίου ίσως σε δεύτερο επίπεδο απομονωθούν και άλλες διαφορές, στο σχήμα, στη διακόσμηση.

Παράλληλα, η ευρύτερη υιοθέτηση της δημοσίευσης της κεραμικής αυτών των αιώνων σε άμεσο συσχετισμό με το ανασκαφικό τους περιβάλλον και η παρουσίαση του συνόλου του κάθε υλικού, τόσο της εφυαλωμένης, όσο και των ποικίλων κατηγοριών της ακόσμητης κεραμικής, σίγουρα θα προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την επιμέρους χρονολόγηση των κατηγοριών, αλλά και ουσιαστικά στοιχεία για τη χρήση συγκεκριμένων αγγείων και, κατ' επέκταση, για τους χρήστες τους. Τέλος, η γενικευμένη χρήση αναλυτικών τεχνικών για τη διερεύνηση της προέλευσης των κεραμικών, προσπάθεια που έχει αρκετά αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια για τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή κεραμική, θα οδηγήσει στον εμπλουτισμό των σχετικών βάσεων δεδομένων που σταδιακά έχουν δημιουργηθεί και, πιθανόν, σε πιο απτά αποτελέσματα ως προς τους τόπους παραγωγής.

IV. Η συμβολή της διεπιστημονικής έρευνας και των εξειδικευμένων ερευνητικών προγραμμάτων

Με δεδομένο τον ολοένα αυξανόμενο όγκο του σχετικού υλικού που πηγάζει όχι μόνον από τον ελλαδικό χώρο, αλλά και από πολλές θέσεις της ανατολικής Μεσογείου, η αξιοποίησή τους με στόχο συνθετικές προ-

σεγγίσεις γίνεται επιτακτική, ενώ η διαχείριση των δεδομένων καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη. Η διεξαγωγή διεπιστημονικών ερευνών με τη συνεργασία επιστημόνων διαφορετικών ειδικοτήτων, αλλά και η οργάνωση ειδικών ερευνητικών προγραμμάτων με εστίαση σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές μπορούν να συμβάλλουν στην ανανέωση της οπτικής γύρω από τα παραπάνω θέματα. Μπορούν να δώσουν ώθηση στην ουσιαστικότερη διερεύνηση των ερωτημάτων που συγκεντρώθηκαν παραπάνω, εστιάζοντας είτε σε δημοσιευμένο είτε σε αδημοσίευτο υλικό.

IV.1. Προτάσεις ερμηνείας σε πρωτογενές υλικό κεραμικής

Η αξιοποίηση αδημοσίευτου αρχαιολογικού υλικού που προέρχεται κυρίως από συστηματικές ανασκαφές θέσεων του ελλαδικού χώρου, της Κύπρου και της Εγγύς Ανατολής, ακολουθώντας μία ενιαία μέθοδο ως προς τη διαχείριση και τη μελέτη της κεραμικής από διαφορετικές θέσεις και με τη συνδρομή αναλυτικών τεχνικών για τη διερεύνηση ζητημάτων παραγωγής, προέλευσης και χρήσης είναι ελπιδοφόρα. Χαρακτηριστικά είναι τρία σχετικά ερευνητικά προγράμματα (POMEDOR, VIDİ, Stiring Pots on Fire⁹²) που βρίσκονται σε εξέλιξη. Αν και επικεντρώνονται σε μία ευρύτερη χρονικά περίοδο μέρος της έρευνάς τους αφορά και στη μεσοβυζαντινή κεραμική. Έχουν ως στόχους την καλύτερη κατανόηση της χρήσης των αντικειμένων, τη διερεύνηση των πολιτιστικών αλληλεπιδράσεων και τις μεταβολές στις διατροφικές συνήθειες των εκάστοτε πληθυσμών, ως αποτέλεσμα ιστορικών αλλαγών και ιδιαίτερων γνωρισμάτων των πληθυσμιακών ομάδων. Διερευνούν, παράλληλα,

---

92. Για το πρόγραμμα POMEDOR, του οποίου επιστημονική υπεύθυνη είναι η Y. Waksman, βλ. <http://www.pomedor.mom.fr> (ημ. πρόσβασης: 1/6/2014). Για το πρόγραμμα VIDİ, του οποίου επιστημονική υπεύθυνη είναι η J. Vroom, βλ. <http://www.archaeology.leiden.edu/research/neareast-egypt/byzantine-ottoman/about/the-project.html> (ημ. πρόσβασης: 1/6/2014). Για το πρόγραμμα Stiring Pots on Fire, του οποίου κύριος ερευνητής είναι ο Α. Βιώνης βλ. Α. Κ. VIONIS - Μ. ΔΙΚΟΜΠΟΥ-ΕΛΙΑΔΟΥ, Stiring Pots on Fire: A Diachronic and Interdisciplinary Study of Cooking Pots from Cyprus, στο: *University of Cyprus. A. G. Leventis Research Projects 2000-2016, Reviews and Contribution*, εκδ. Α. ΓΑΓΑΤΣΙΣ, University of Cyprus 2014, 107-129. Τα δύο πρώτα προγράμματα εστιάζουν σε διαφορετικά είδη κεραμικής από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, ενώ το τρίτο εστιάζει σε μαγειρικά σκεύη από θέσεις της Κύπρου.

ζητήματα παραγωγής, διακίνησης και κατανάλωσης βασικών κατηγοριών κεραμικής. Μελλοντικά, μέσω ανάλογων προγραμμάτων ευρείας συνεργασίας μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά το ζήτημα της δυσκολίας σύγκρισης των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από διαφορετικά εργαστήρια αρχαιομετρίας, καθώς θα προκύψουν συγκεκριμένοι πόλοι-πύλες με πλούσιες βάσεις δεδομένων που διαρκώς θα εμπλουτίζονται. Προς την ίδια κατεύθυνση συνεισφέρει και η συμβολή των ψηφιακών εφαρμογών. Με τη δημιουργία εξειδικευμένων ιστότοπων, όπως αυτών των προγραμμάτων «PRALIM: pratiques alimentaires, approches diachroniques en Méditerranée»⁹³ και «The Levantine Ceramics Project»⁹⁴ δημιουργούνται φόρα επικοινωνίας μεταξύ των ερευνητών, ειδικών και μη· πολλά από τα αποτελέσματα της έρευνας τίθενται στη διάθεση της ερευνητικής κοινότητας, μέσω ειδικά διαμορφωμένων βάσεων δεδομένων που συνοδεύουν τις οικείες ιστοσελίδες.

IV.2. Προσπάθειες ερμηνείας σε δημοσιευμένο υλικό κεραμικής

Παράλληλα, οι προσπάθειες εκ νέου αξιολόγησης ήδη δημοσιευμένου υλικού κεραμικής, όπου γίνεται συνδυαστικά διεξοδική μελέτη του ανασκαφικού περιβάλλοντος από το οποίο προήλθε, με χαρακτηριστική την περίπτωση της Κορίνθου⁹⁵, είναι αξιοσημείωτες. Μπορούν να οδηγήσουν σε περισσότερο αξιόπιστα στοιχεία ως προς τη χρονολόγηση συγκεκριμένων κατηγοριών κεραμικής και ως προς τη διερεύνηση του εύρους της περιόδου διακίνησής τους σε μία θέση και της χρήσης τους.

Ακόμα, βάσει της σημαντικής ποσότητας του υλικού κεραμικής που έχει ήδη δημοσιευτεί, μία συστηματοποίηση της καταγραφής των σχετικών πληροφοριών για τις βασικές κατηγορίες κεραμικής του 11ου και 12ου αι. και όχι μόνον μπορεί να αναδείξει με τον καλύτερο τρόπο τη διάχυση συγκεκριμένων προϊόντων⁹⁶. Μέσω αυτής θα αποτυπωθούν συνολικά και με σαφήνεια τα δεδομένα και θα αναδειχθούν τα ζητούμενα⁹⁷. Άλλωστε μία βασική παράμετρος του ενδιαφέροντος για τη μελέτη της κεραμικής

93. <http://pralim.hypotheses.org/a-propos> (ημ. πρόσβασης: 10/3/2015).

94. <http://www.levantineceramics.org/> (ημ. πρόσβασης: 10/3/2015).

95. Βλ. πιο πάνω, σμμ. 32.

96. PAPANIKOLA-BAKIRTZI, *Byzantine Glazed Ceramics* [βλ. σμμ. 8], 216.

97. Βλ. σχετικά και: FRANÇOIS, *Représenter le commerce de la poterie* [βλ. σμμ. 13], 39.

αφορά στην άντληση πληροφοριών σχετικά με τις εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ ποικίλων περιοχών και, κατ' επέκταση, στην κατανόηση παραμέτρων της οικονομίας κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων περιόδων. Η χαρτογράφηση των δεδομένων φαίνεται ως η πλέον αρμόζουσα μέθοδος, ιδίως όταν αυτή γίνει με τη χρήση διαδραστικής εφαρμογής.

IV.2.1. Χαρτογράφηση των δεδομένων

Από τη δεκαετία του 1970 έχουν χρησιμοποιηθεί αναλογικοί χάρτες με στόχο την ευκρινέστερη αποτύπωση της διάχυσης μίας συγκεκριμένης κατηγορίας κεραμικής της πρωτοβυζαντινής περιόδου⁹⁸. Ως προς τη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή κεραμική, η πρώτη ανάλογη προσπάθεια χαρτογράφησης των θέσεων της ανατολικής Μεσογείου αφορούσε στην εφυσλωμένη κεραμική, είτε με λευκό, είτε με ερυθρό πηλό, χωρίς επιμέρους διαχωρισμό σε υπο-κατηγορίες, και επιχειρήθηκε ήδη από το 1930 από τον Talbot Rice⁹⁹. Πιο συστηματική προσπάθεια για οπτική αποτύπωση των στοιχείων αρχίζει από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με την αποτύπωση σε σχηματικούς γεωγραφικούς χάρτες της διάχυσης των μεσοβυζαντινών αμφορέων. Κατά τη διάρκεια των δύο επόμενων δεκαετιών δίνεται έμφαση στην αποτύπωση της διάχυσης κατηγοριών της εφυσλωμένης κεραμικής¹⁰⁰. Πάντως, πρόκειται συνήθως για μεμονωμένες περιπτώσεις, στις οποίες ο κάθε χάρτης εξυπηρετεί τις

98. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι χάρτες διάχυσης της καλής ποιότητας ερυθροβαφούς κεραμικής (J. W. HAYES, *Late Roman Pottery*, London 1972, 455-461 χάρτες 5-18).

99. TALBOT RICE, *Byzantine Glazed Pottery* [βλ. σημ. 1], 80-81 με συνοδευτικό χάρτη.

100. Για χάρτες διάχυσης των μεσοβυζαντινών αμφορέων: GÜNSENIN, *Amphores Byzantines* [βλ. σημ. 1], 267-276. GÜNSENIN, *Ganos wine* [βλ. σημ. 60], 153 εικ. 10.2. Βλ. για τους πρωτοβυζαντινούς αμφορείς: O. KARAGIORGOU, *Mapping trade by the amphora*, στο: *Byzantine Trade 4th-12th Centuries* [βλ. σημ. 13], εικ. 4.6-8. Για χάρτες διάχυσης κατηγοριών της μεσοβυζαντινής εφυσλωμένης κεραμικής βλ. FRANÇOIS, *Sur la circulation des céramiques byzantines* [βλ. σημ. 87], 233-234 χάρτες 1-4. P. ARMSTRONG, *From Constantinople to Lakedaimon: Impressed White Wares*, στο: *Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw*, εκδ. J. HERRIN - M. MULLETT - C. OTTEN-FROUX [British School at Athens Studies 8], London 2001, 58 εικ. 6.1. BÖHLENDORF-ARSLAN, *Glasierte byzantinische Keramik*, τόμ. 3 [βλ. σημ. 32], χάρτες 3-6. DIMOPOULOS, *Trade of Byzantine Red Wares* [βλ. σημ. 13], 180 εικ. 12.1-2, 187 εικ. 12.3-4. VROOM, *The Morea* [βλ. σημ. 38], εικ. 10-11. FRANÇOIS, *Représenter le commerce de la poterie* [βλ. σημ. 13], χάρτες 1-10. PAPANIKOLA-BAKIRTZI, *Byzantine Glazed Ceramics* [βλ. σημ. 8], 204 εικ. 8.14.

ανάγκες μίας συγκεκριμένης μελέτης.

Η συστηματοποίηση της χαρτογράφησης των δημοσιευμένων δεδομένων δεν έχει επαρκώς αξιοποιηθεί για τη μελέτη της κεραμικής της συγκεκριμένης περιόδου. Στα πλεονεκτήματα της λεπτομερούς χαρτογράφησης καταγράφονται η ανάδειξη: α) των κύριων περιοχών κυκλοφορίας συγκεκριμένων παραγωγών, β) των διακυμάνσεων που γνωρίζει ανά διαφορετική περίοδο η διάχυση διαφορετικών κατηγοριών κεραμικής στην ίδια γεωγραφική περιοχή, γ) της συμπληρωματικής ή μη παρουσίας σύγχρονων, αλλά διαφορετικών παραγωγών στις ίδιες θέσεις, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τα εμπορικά δίκτυα της εποχής, δ) της μεταβολής στην παρουσία κατηγοριών κεραμικής στις ίδιες θέσεις με την πάροδο των αιώνων, ε) του ιδιαίτερου χαρακτήρα που έχουν συγκεκριμένες θέσεις ή επιμέρους ανασκαμμένοι χώροι, οδηγώντας, κατ' επέκταση, στη διερεύνηση των χαρακτηριστικών του κοινού στο οποίο στόχευαν συγκεκριμένες παραγωγές, των χρηστών τους, δηλαδή¹⁰¹. Στην ουσία, μέσα από τη συστηματοποίηση της χαρτογράφησης παρέχονται συμπληρωματικές πληροφορίες για τα περισσότερα από τα βασικά ερωτήματα της μελέτης της κεραμικής. Σχηματίζεται μία πλούσια βάση δεδομένων και καθίστανται σαφή τα όρια της έως τώρα έρευνας, αναδεικνύονται οι ανισότητες στην εκπροσώπηση συγκεκριμένων περιοχών, τα όρια του ίδιου του εργαλείου και προκύπτουν νέες προβληματικές. Βέβαια, υπάρχουν και περιορισμοί που πηγάζουν από τα όρια της ίδιας της αρχαιολογικής έρευνας, όπως η δυσκολία αποτύπωσης ποσοτικών δεδομένων, η ανισότητα στον αριθμό των περιοχών που εκπροσωπούνται από κάθε γεωγραφική ζώνη, η προέλευση των στοιχείων σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα από κέντρα κατανάλωσης και όχι και από κέντρα παραγωγής¹⁰².

Όταν τα στοιχεία που παρέχονται για τη διάχυση συγκεκριμένων παραγωγών συνδυαστούν με άλλες πληροφορίες που αντλούνται από την πολιτική ή οικονομική ιστορία, όταν, δηλαδή, επιχειρηθεί

---

101. Βλ. επίσης και: FRANÇOIS, Représenter le commerce de la poterie [βλ. σημ. 13], 36-37.

102. Για τη δυσκολία αποτύπωσης ποσοτικών δεδομένων και για την ανισότητα στον αριθμό των περιοχών που εκπροσωπούνται βλ. ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Byzantine Graffito Wares [βλ. σημ. 18], 345. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Trade of Byzantine Red Wares, 179, 185. FRANÇOIS, Représenter le commerce de la poterie, 40.

μία ερμηνεία τους, τότε μπορεί να προσεγγιστούν οι τρόποι αυτής της διάχυσης και ο ρόλος συγκεκριμένων θέσεων ή ομάδων ανθρώπων σε αυτές. Χαρακτηριστικά, ως προς αυτό, είναι τα πρώτα αποτελέσματα από τη συγκριτική έρευνα της V. François για τη διάχυση δύο παραγωγών εφυαλωμένης κεραμικής του 13ου αι., της Νίκαιας και της Περγάμου, στο εσωτερικό και γύρω από την αυτοκρατορία της Νίκαιας. Με προσεκτική καταγραφή σε χάρτες των περιοχών εύρεσής τους αναδεικνύεται με σαφήνεια η διαφορετική ακτίνα εξάπλωσης του περιφερειακού εμπορίου των δύο αυτών παραγωγών και των ιδιαιτεροτήτων τους. Παράλληλα προβάλλεται ο ρόλος του διεθνούς εμπορίου, με την εισαγωγή προϊόντων από άλλες περιοχές¹⁰³.

Στις μέρες μας, μία συνθετική προσπάθεια χαρτογράφησης των δεδομένων για τη βυζαντινή κεραμική μπορεί να γίνει με χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας. Η πρώτη σχετική προσπάθεια έχει ξεκινήσει από την V. François. Το πρόγραμμα *Adobe Illustrator* χρησιμοποιείται ως εργαλείο για το σχεδιασμό αναλογικών χαρτών. Σε αυτούς αποδίδονται τα σημεία εύρεσης των διαφορετικών κατηγοριών μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής. Συχνά γίνεται αποτύπωση συμπληρωματικών πληροφοριών, όπως γεωφυσικών χαρακτηριστικών ή πολιτικών ορίων, θαλασσιών ή επίγειων δρόμων μεταφοράς, διάκρισης των επιμέρους γνωρισμάτων κάθε θέσης (αστικό κέντρο, κάστρο, χωριό, αγροτικός οικισμός, μοναστηριακό συγκρότημα)¹⁰⁴. Ο προγραμματικός στόχος είναι να προκύψει ένας άτλαντας διάδοσης της βυζαντινής κεραμικής, τα δεδομένα του οποίου θα χρησιμοποιηθούν για την ανασύνθεση της παραγωγής και του εμπορίου της εφυαλωμένης κεραμικής στο Βυζάντιο¹⁰⁵. Αυτή η αξιόλογη προσπάθεια διακατέχεται από μία ευρεία οπτική, τη διερεύνηση του εμπορίου. Κριτήριο για τη δημιουργία του κάθε χάρτη είναι η αναζήτηση πληροφοριών για την κάθε κατηγορία κεραμικής, δηλαδή το τοπικό κριτήριο υποτάσσεται στο ειδολογικό.

103 FRANÇOIS, Représenter le commerce de la poterie, 37-41.

104. FRANÇOIS, Représenter le commerce de la poterie, 31-53.

105. V. FRANÇOIS, A Distribution Atlas of Byzantine Ceramics: A New Approach for Pottery Trade in Byzantium, στο: *Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, 24-27 June 2013, Koç University Research Center for Anatolian Civilisations* (περίληψη ανακτύπημα στο: <http://sgsymposium.ku.edu.tr/veroniquefrancois> [ημ. πρόσβασης: 10/3/2014]).

Η δεύτερη προσπάθεια πραγματοποιείται στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, στο πλαίσιο του ευρύτερου έργου: «Κύρτου πλέγματα. Δίκτυα οικονομίας, εξουσίας και γνώσης στον ελληνικό χώρο από τους προϊστορικούς χρόνους έως τη σύγχρονη εποχή: αναλυτική τεκμηρίωση – ερμηνευτική χαρτογράφηση – συνθετικές προσεγγίσεις»¹⁰⁶. Ως μελέτη περίπτωσης για το έργο «Δίκτυα εμπορικών επαφών στον αιγαιακό χώρο κατά τη Βυζαντινή εποχή, με βάση τη μελέτη της κεραμικής» έχει επιλεγεί η περιοχή της Πελοποννήσου από την πρωτοβυζαντινή έως και την υστεροβυζαντινή εποχή και η περιοχή της Κρήτης από την πρωτοβυζαντινή και μέχρι και την περίοδο της βενετοκρατίας. Η πρώτη περιοχή επελέγη λόγω και του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος του προγράμματος της ιστορικής γεωγραφίας του ελληνικού χώρου του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών για την ιστορία της¹⁰⁷, αλλά και του σχετικού δημοσιευμένου κεραμικού υλικού, που προσφέρει ένα ικανό δείγμα για τη διερεύνηση του θέματος, σε σύγκριση με τα δεδομένα από άλλες περιοχές. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του J. Rosser: «... more is known about Byzantine pottery in Greece, and especially in the Peloponnese, than for any other part of the Byzantine Empire», η οποία παραμένει εν ισχύ¹⁰⁸. Συμπληρωματικά, η περιοχή της Κρήτης επελέγη γιατί τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί σημαντικά τα δημοσιευμένα δεδομένα για την κεραμική της προαναφερθείσας εποχής από το νησί, τόσο από παράκτιες όσο και από θέσεις της ενδοχώρας, παρέχοντας ένα πλούσιο συγκριτικό δείγμα από μία νησιωτική περιοχή¹⁰⁹. Ακριβώς λόγω των προαναφερθέντων, ένας βασικός –μεταξύ άλλων (βλ. παρακάτω)– στόχος είναι να αποκτήσουν τόσο η ερευνητική

106. Βλ. σχετικά σημ. 1. Η ερευνητική πρόταση υποβλήθηκε το 2012 και το έργο ξεκίνησε τον Ιούνιο του 2013.

107. Για πληροφορίες σχετικά με τα ερευνητικά ενδιαφέροντα και τις δραστηριότητες του προγράμματος: <http://www.eie.gr/nhrf/institutes/ibr/programmes/histgeo-en.html> (ημ. πρόσβασης: 10/3/2014).

108. J. ROSSER, *The Pottery*, στο: *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, τόμ. III, *Dark Age and Byzantine Occupation*, εκδ. W. A. McDONALD – W. D. E. COULSON – J. ROSSER, Minneapolis 1983, 378.

109. Αντιπροσωπευτική είναι η αναλυτική βιβλιογραφία που παρουσιάζεται στο: Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Η κεραμική στην Κρήτη τη μεσαιωνική και νεότερη εποχή, στο: *Εκπαιδευτική Συλλογή Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής. Κατάλογος*, εκδ. Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ – Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Ρέθυμνο 2012, 17-28.

κοινότητα όσο και το ευρύ κοινό –μέσω ψηφιακής εφαρμογής– ανοικτή και εύκολη πρόσβαση σε βασικά στοιχεία για την κεραμική που απαντά στον χώρο της Πελοποννήσου και της Κρήτης, σε αστικά κέντρα, σε παράκτιες και σε θέσεις της ενδοχώρας, από τον 4ο έως και τον 15ο αι. και 16ο αι., αντίστοιχα. Άλλωστε όλο και πιο επιτακτική γίνεται η ανάγκη για εύκολη πρόσβαση, με χρήση ψηφιακών υποδομών, σε δεδομένα κλάδων των ανθρωπιστικών επιστημών¹¹⁰. Μία ανάλογη προσπάθεια αποτελεί η πλατφόρμα ICRATES του Πανεπιστημίου της Λουβαίν¹¹¹. Δίνεται έμφαση κυρίως στην αποδελτίωση της καλής ποιότητας κεραμικής από τον 2ο αι. π.Χ. έως και τον 7ο αι. μ.Χ. από επιλεγμένες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου με χρήση εφαρμογής γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος (GIS).

Αξίζει στο σημείο αυτό να γίνει μία διευκρίνιση που αφορά τόσο στο συγκεκριμένο έργο, όσο και στο επόμενο εργαλείο που θα αναφερθεί. Βάσει της προαναφερθείσας σημασίας της κεραμικής για τη διερεύνηση εμπορικών επαφών και την ανασύσταση δικτύων επικοινωνίας, θα ήταν, ίσως, αναμενόμενο ότι με τον όρο «δίκτυα» η εν λόγω έρευνα στρέφεται στη διερεύνηση εμπορικών δικτύων. Ως εμπορικό δίκτυο χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με τον M. Casson, «... a set of high-trust relationships which either directly or indirectly link together everyone in a social group» και προϋποθέτει την ανταλλαγή πληθώρας πληροφοριών¹¹². Βάσει των

110. Βλ. ενδεικτικά τον σχολιασμό: L. ISAKSEN – E. T. E. BARKER – R. SIMON – P. DE SOTO CAÑAMARES, Pelagios and the Emerging Graph of Ancient World Data, στο: *Web Sci'14. Proceedings of the 2014 ACM conference on Web science*. Bloomington, IN, USA - June 23 - 26, 2014, New York 2014, 198.

111. P. M. BES, The ICRATES Platform: Tablewares in the Roman East. A Case Study: Late Hellenistic and Early Imperial Greece (60 BC-AD 150), στο: *SOJA Bundel 2005*, εκδ. M. KERKHOFF – R. VAN OOSTEN – F. TOMAS – C. VAN WOERDEKOM, Leiden 2006, 25-34. P. BES – J. POBLOME, A New Look at Old Data: The ICRATES Platform, στο: *Old Pottery in a New Century: Innovating Perspectives on Roman Pottery Studies, Catania 22-24 April 2004*, εκδ. D. MALFITANA – J. POBLOME – J. LUND [Monografie dell'Istituto per i Beni Archeologici e Monumentali 1], Rome 2006, 141-165. Βλ. και: <http://millennium.arts.kuleuven.ac.be/icrates/> (ημ. πρόσβασης: 15/3/2015).

112. M. CASSON, Entrepreneurial Networks. A Theoretical Perspective, στο: *Entrepreneurial Networks and Business Culture. B7 Proceedings. Twelfth International Economic History Congress. Madrid, August 1998*, εκδ. C. E. NUÑEZ και M. MOSS – A. SLAVEN [Ciencias Económicas y Empresariales 41], Sevilla 1998, 15. Βλ. επίσης και: M. CASSON,

παραπάνω είναι αυτονόητο σχεδόν, σε ό,τι αφορά στο αρχαιολογικό υλικό, ότι τα υπάρχοντα δεδομένα δεν μπορούν να προσφέρουν τόσο συγκεκριμένες και λεπτομερείς σχετικές πληροφορίες. Από την άλλη, όπως εύστοχα σημειώνουν οι Cl. Lemerrier και C. Knappett¹¹³, στο πλαίσιο της ανάλυσης ιστορικών ή αρχαιολογικών δικτύων συχνά γίνεται αναφορά σε δίκτυα. Ενίοτε, στη δεύτερη περίπτωση, αυτή γίνεται με στόχο τη διερεύνηση των εμπορικών επαφών ή των ανταλλαγών, με μία αρκετά πιο γενική χρήση του όρου, ως συνώνυμο της επικοινωνίας, χωρίς κάποια βαθύτερη αναζήτηση του σε τι συνίσταται αυτή η επικοινωνία. Η ενασχόληση με τα «δίκτυα» χαρακτηρίζει διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους¹¹⁴. Τα τελευταία χρόνια, ιδίως στην τελευταία δεκαετία, αναδύεται μία βαθύτερη προβληματική γύρω από την έννοια και τη χρήση του όρου «δίκτυο» στην αρχαιολογία, κυρίως κάτω από την επίδραση των αποτελεσμάτων της χρήσης ψηφιακών εφαρμογών στην ανάλυση και καλύτερη κατανόηση κοινωνικών δικτύων, και πολλαπλασιάζονται οι σχετικές έρευνες¹¹⁵. Υπό αυτήν την οπτική ο βασικός ορισμός ενός δικτύου στην αρχαιολογία έγκειται στην ύπαρξη «κόμβων» και μεταξύ τους «δεσμών», «ακμών», εν προκειμένω θέσεων, που συνδέονται μεταξύ τους γιατί παρουσιάζουν συγκεκριμένα κοινά γνωρίσματα, ομοιότητες, στην περίπτωση μας, κοινές κατηγορίες κεραμικής. Ουσιαστικά μέσω των «κόμβων» και των «ακμών» επιχειρείται η ανίχνευση και η κατανόηση των ενδεχόμενων σχέ-

---

Economics of International Business: A New Research Agenda, Gloss - Massachusetts 2000, 256-257.

113. Cl. LEMERCIER, Formale Methoden der Netzwerkanalyse in den Geschichtswissenschaften: Warum und Wie?, στο: *Historische Netzwerkanalysen, Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, εκδ. A. Müller - W. Neurath, 23 (2012), 18. C. KNAPPETT, *An Archaeology of Interaction. Network Perspectives on Material Culture and Society*, Oxford 2011, 38-39. C. KNAPPETT, Introduction: Why Networks?, στο: *Network Analysis in Archaeology. New Approaches to Regional Interaction*, εκδ. C. Knappett, Oxford 2013, 3.

114. T. BRUGHMANS, Thinking through Networks: A Review of Formal Network Methods in Archaeology, *Journal of Archaeological Method and Theory* 20 (2013), 624.

115. T. BRUGHMANS, Connecting the Dots: Towards Archaeological Network Analysis, *Oxford Journal of Archaeology* 29 (2010), 277-278. KNAPPETT, Introduction: Why Networks?, 7. A. COLLAR - F. COWARD - T. BRUGHMANS - B. J. MILLS, Networks in Archaeology: Phenomena, Abstraction, Representation, *Journal of Archaeological Method and Theory* 22 (2015), 1-11.

σεων μεταξύ συνόλων που αποτελούν το εκάστοτε αντικείμενο έρευνας¹¹⁶. Έχει, άλλωστε, ήδη σχολιαστεί ότι η εύρεση σε ορισμένες θέσεις προϊόντων εισηγμένης κεραμικής, για τις οποίες οι ζώνες παραγωγής είναι γνωστές με μεγαλύτερη ή μικρότερη ακρίβεια, οδηγεί εύλογα κατ' επέκταση στη διασύνδεση των πρώτων με τις τελευταίες, ακόμα και εάν θεωρείται αναμενόμενο ότι οι εκάστοτε δύο περιοχές δεν συνδέονταν απευθείας μεταξύ τους, παρά σε λίγες περιπτώσεις¹¹⁷. Οι δεσμοί μεταξύ των κόμβων, τα κοινά τους σημεία, είναι προς αναζήτηση και συνήθως κοινά γνωρίσματα του υλικού πολιτισμού των εκάστοτε «κόμβων» (θέσεων, περιοχών) χρησιμοποιούνται ως χαρακτηριστικά για τον προσδιορισμό των «δεσμών». Γι' αυτό και πρόκειται κυρίως για προσπάθειες ανασύστασης, σύνθεσης δικτύων και σε δεύτερο επίπεδο για προσπάθειες ανάλυσης δικτύων¹¹⁸. Ανάλογα με το ερώτημα που απασχολεί την εκάστοτε αρχαιολογική έρευνα, οι δεσμοί, «ακμές», ποικίλλουν.

Υπό το πρίσμα αυτών των διευκρινίσεων, οι πληροφορίες που αντλούνται από τη συστηματική αποδελτίωση της βιβλιογραφίας για την κεραμική από θέσεις της Πελοποννήσου καταχωρούνται σε ένα φύλλο εργασίας του προγράμματος *excel*. Τα πεδία είναι κατάλληλα προσαρμοσμένα στις ανάγκες του έργου (τόπος εύρεσης, σχήμα αγγείου, χρονολόγηση, περιοχή προέλευσης, ποσότητα, βιβλιογραφία, παρατηρήσεις). Αυτά μεταφορτώνονται σε ειδικά για το πρόγραμμα σχεδιασμένη βάση χωρικών δεδομένων (*mysql*), από όπου θα προκύψει ένας ψηφιακός, διαδραστικός, γεωγραφικός άτλαντας, μέσω χρήσης εφαρμογής γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος, του γνωστού GIS

116. BRUGHMANS, Connecting the Dots, 277. BRUGHMANS, Thinking through Networks, 624-626. KNAPPETT, Introduction: Why Networks?, 3-4. COLLAR κ.ά., Networks in Archaeology, 4-5, 10, 12-14. Για τα δίκτυα που δημιουργούνται βάσει κατηγοριών αντικειμένων βλ. KNAPPETT, *An Archaeology of Interaction*, 149-171.

117. S. M. SINDBÆK, Broken Links and Black Boxes: Material Affiliations and Contextual Network Synthesis in the Viking World, στο: *Network Analysis in Archaeology*, εκδ. KNAPPETT, 82. J. LEIDWANGER - C. KNAPPETT - P. ARNAUD - P. ARTHUR κ. ά., A Manifesto for the Study of Ancient Mediterranean Maritime Networks, *Antiquity, a quarterly review of world archaeology* 342 (2014) ενκ. 7-8 (πρόσβαση: <http://journal.antiquity.ac.uk/projgall/leidwanger342> [ημ. πρόσβασης: 10/2/2015]).

118. SINDBÆK, Broken Links and Black Boxes, 72-77. KNAPPETT, Introduction: Why Networks?, 8. LEIDWANGER κ.ά., «A Manifesto».

(λογισμικό ArcGIS). Ήδη κατά τις τελευταίες δεκαετίες τα γεωγραφικά πληροφοριακά συστήματα υιοθετούνται εκτεταμένα τόσο για τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας¹¹⁹, όσο και στις ανθρωπιστικές επιστήμες¹²⁰ και ειδικά στην αρχαιολογία, στο πλαίσιο και της χρήσης τους στην ιστορική γεωγραφία¹²¹ και της ανάπτυξης της αρχαιολογίας του τοπίου¹²².

---

119. Βλ., ενδεικτικά τη χρήση γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος σε εφαρμογή δήμου της Αττικής: <http://84.205.225.86/POLEODOMIA/mapviewer.jsf?width=1613&height=871> (ημ. πρόσβασης: 10/6/2014) ή σε εφαρμογή για αποτύπωση θέσεων πολιτιστικού ενδιαφέροντος: <http://www.historvius.com/search/?date=1&period=61&figure=-1&cmd=1&type=periodSearch> (Historvius mapping history) (ημ. πρόσβασης: 10/3/2015).

120. T. M. HARRIS – S. BERGERON – L. J. ROUSE, Humanities GIS. Place, Spatial Storytelling, and Immersive Visualization in the Humanities, στο: *Geohumanities. Art, History, Text at the Edge of Place*, εκδ. M. DEAR – J. KETCHUM – S. LURIA – D. RICHARDSON, London – New York 2011, 226-240. P. K. BOL, What do Humanists want? What do Humanists Need?, What might Humanists get?, στο: *Geohumanities*, εκδ. DEAR κ.ά., 296-308.

121. I. N. GREGORY – P. S. ELL, *Historical GIS. Technologies, Methodologies and Scholarship*, Cambridge – New York – Melbourne 2007, 16-19.

122. Για μία συνοπτική παρουσίαση τόσο των εφαρμογών γεωγραφικών πληροφοριακών συστημάτων, όσο και των γνωρισμάτων της αρχαιολογίας του τοπίου βλ. ενδεικτικά: Ε. ΣΙΜΩΝΗ – Α. ΑΝΔΡΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Η εφαρμογή γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος στην αρχαιολογική έρευνα της Δυτικής Αχαΐας, στο: *Αχαϊκό τοπίο II. Δύμη και Δυμαία χώρα*, εκδ. Α. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ [Μελετήματα 29], Αθήνα 2000, 155-162. Για μία σύνθεση της χρήσης GIS στην αρχαιολογία και σύνθετες εφαρμογές: D. TSIAPAKIS – V. EVANGELIDIS, GIS as an Interpretative Tool in Greek Archaeological Research, στο: G. PRIESTNALL – P. APLIN (επιμ.), *Proceedings of the GIS Research UK 14th Annual Conference GISRUK 2006*, The University of Nottingham 5th–7th April 2006, Nottingham 2006, 328–333. J.-P. P. McCool, PRAGIS: A Test Case for a Web-based Archaeological GIS, *Journal of Archaeological Science* 41 (2014), 133-139. Για δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: α) «*Aquae Urbis Romae: the Waters of the City of Rome*» (<http://www3.iath.virginia.edu/waters/timeline/index.html> [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]) και β) «Ψηφιακή Κρήτη» (http://digitalcrete.ims.forth.gr/sites_gsearch.php?l=2 [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]). Βλ. και: A. BEVAN – A. WILSON, Models of Settlement Hierarchy based on Partial Evidence, *Journal of Archaeological Science* 40 (2013), 2415-2427 και ειδικά εικ. 6-7. Για άλλα παραδείγματα, με έμφαση στην αποτύπωση τόπων που αναφέρονται στην αρχαία γραμματεία και άλλες επιλογές: T. ELLIOTT – S. GILLIES, Digital Geography and Classics, *Digital Humanities Quarterly* 3.1 (2009) (προσβάσιμο: <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/3/1/000031/000031.html> [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]). ISAKSEN κ.ά., Pelagios and the Emerging Graph of Ancient World Data [βλ. σημ. 109], 197-201.

Παράλληλα, η δημιουργία ψηφιακών ατλάντων κερδίζει έδαφος¹²³, χάρη στο ότι είναι διαδραστικοί και με άμεση, μέσω του παγκόσμιου ιστού, πρόσβαση.

Στο πλαίσιο του υπο-έργου για τα δίκτυα εμπορικών επαφών με βάση τα στοιχεία από την κεραμική επιχειρείται να αποτυπωθούν σε χάρτη ποιες περιοχές του χώρου της Πελοποννήσου και της Κρήτης από τις οποίες υπάρχουν αρχαιολογικά δεδομένα εμφανίζουν αντίστοιχες κατηγορίες κεραμικής. Διερευνάται ποιες βρίσκονταν, εύλογα, σε αλληλεπίδραση με άλλες περιοχές του ίδιου ή του λοιπού μεσογειακού χώρου και πώς μεταβάλλονται οι ζώνες επικοινωνίας από περίοδο σε περίοδο, μέσα από τη δημιουργία κόμβων και συνδέσμων. Για παράδειγμα, στους πιλοτικούς χάρτες που παρουσιάζονται αποτυπώνονται οι θέσεις, όπου εντοπίζονται παραδείγματα καλής ποιότητας ερυθροβαφούς κεραμικής της πρωτοβυζαντινής περιόδου στην Πελοπόννησο (εικ. 8) ή οι θέσεις όπου εντοπίζονται λύχνοι που έχουν εισαχθεί σε αυτές από περιοχές του μεσογειακού χώρου (εικ. 9). Οι «δεσμοί» μεταξύ των θέσεων εύρεσης και των ευρύτερων περιοχών προέλευσης δημιουργούν συμβατικά ένα «δίκτυο» επικοινωνίας μεταξύ τους, όπως αυτό περιγράφηκε παραπάνω, κυρίως έχοντας ως στόχο να αποτυπώσουν εύληπτα την πληροφορία¹²⁴. Μέσα

123. Για τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα: «The Centennia Historical Atlas» (<http://www.clockwk.com/default.aspx> και <http://www.centenaria.org> [ημ. πρόσβασης: 10/4/2014]). «AWMC: À-la-carte Map» (<http://awmc.unc.edu/awmc/applications/alacarte/> [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]) και «Digital Atlas of Roman and Medieval Civilisations» (<http://darmc.harvard.edu/icb/icb.do?keyword=k40248&pageid=icb.page188868> [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]). Για περισσότερες σχετικές ψηφιακές εφαρμογές: <http://darmc.harvard.edu/icb/icb.do?keyword=k40248&pageid=icb.page601659> (ημ. πρόσβασης: 10/3/2015). Χαρακτηριστική είναι η εφαρμογή HistOSM, που παρέχει έτοιμο γεωγραφικό υπόβαθρο, στο οποίο μπορούν να προστεθούν οι εκάστοτε πληροφορίες (<http://www.histosm.org/> [ημ. πρόσβασης: 1/6/2014]). Για αντιπροσωπευτικά παραδείγματα έντυπων ατλάντων, όπου η αναλυτική χαρτογράφηση μέσω της δημιουργίας ατλάντων τίθεται στην υπηρεσία της ευκρινέστερης απόδοσης ιστορικών και άλλων πληροφοριών: R. J. A. TALBERT, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton, New Jersey – Oxford 2000. G. DUBY (διεύθ.), *Παγκόσμιος Ιστορικός Άτλας*, Χ. ΡΑΪΠΤΗΣ (εκδ. ελλ. έκδ.) – Μ. ΛΕΒΕΝΤΟΠΟΥΛΟΥ – Χ. ΡΑΪΠΤΗΣ – Α. ΦΛΙΤΟΥΡΗΣ (μτφ.), Αθήνα 2006. P. R. MAGOSCI, *Historical Atlas of Central Europe. From The Early Fifth Century to The Present*, London 2002. J. HALDON, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, New York 2005. R. M. KEAN, *Ιστορικός Άτλας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 2006.

124. Διευκρινίζεται ότι οι εν λόγω στατικοί χάρτες που βρίσκονται στο στάδιο

από τη μελέτη περίπτωσης της Πελοποννήσου και της Κρήτης, δίνεται έμφαση στο χώρο¹²⁵, στοιχείο που επιτρέπει την πιο ευκρινή αποτύπωση των δεδομένων, τη δυνατότητα διερεύνησης των χωρικών σχέσεων μεταξύ συνόλων πληροφοριών. Παράλληλα, αναδεικνύεται η ιδιαιτερότητα δύο συγκεκριμένων γεωγραφικών περιοχών και των επιμέρους θέσεων τους. Ιδιαίτερο είναι το ενδιαφέρον για τη λεπτομερή αποδελτίωση του δημοσιευμένου υλικού και όχι επιλογή συγκεκριμένων θέσεων που θα αποτελούσαν «μελέτες-περίπτωσης». Υπενθυμίζεται ότι είναι περιορισμένα ακόμα τα αρχαιολογικά στοιχεία για την ύπαρξη παραγωγών κεραμικής σε τοπικό επίπεδο στη βυζαντινή αυτοκρατορία και για την πιθανή εμβέλεια εξαγωγής των προϊόντων τους. Επιπλέον σημειώνεται ότι για την αποτύπωση και αναγνώριση δικτύων, όπως αυτή ορίστηκε προηγουμένως, χρειάζονται προφανώς δύο κόμβοι, ο κόμβος που αντιστοιχεί στον τόπο εύρεσης και ο κόμβος που αντιστοιχεί στον χώρο προέλευσης. Αυτονόητο είναι λοιπόν ότι κατά την καταγραφή επιλέγονται να σημειωθούν εκείνες οι κατηγορίες κεραμικής για τις οποίες υπάρχει έστω μία ένδειξη για την ευρύτερη περιοχή προέλευσής τους, η οποία συμβατικά (εικ. 9) εικονίζεται με ένα ενδεικτικό στίγμα στο χάρτη. Κατά συνέπεια εννοείται, και σε αυτήν την περίπτωση, και δίνεται έμφαση στην αποδελτίωση της καλής ποιότητας κεραμικής και των αμφορέων και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και των μαγειρικών σκευών ή πολύ χαρακτηριστικών κατηγοριών ακόσμητης κεραμικής. Επιπρόσθετα, αξιοσημειώτη είναι η ανομοιογένεια που υπάρχει στις δημοσιεύσεις (βλ. παρακάτω) ως προς την παράθεση αναλυτικών πληροφοριών για το ποσοστό με το οποίο εκπροσωπείται κάθε κατηγορία κεραμικής στις υπό διερεύνηση θέσεις. Επομένως, είναι πιθανό μερικά από τα εικονιζόμενα στοιχεία να αναφέρονται σε μεμονωμένα δείγματα. Σε αυτήν την περίπτωση δεν αποτελούν ενδείξεις οργανωμένης εμπορικής δραστηριότητας, αλλά η καταγραφή τους οδηγεί στη λεπτομερή αποτύπωση της διάχυσης μίας κατηγορίας κεραμικής. Σχετική διευκρίνιση συνοδεύει την κάθε καταγραφή.

τελικής επεξεργασίας στην τελική τους διαδραστική μορφή θα συνοδεύονται από αναλυτικά βιβλιογραφικά δεδομένα για την κάθε ένδειξη, στα οποία άλλωστε στηρίχτηκε η δημιουργία τους.

125. Για την έμφαση που δίνεται στον τόπο σε ψηφιακές εφαρμογές των ανθρωπιστικών σπουδών και τα πλεονεκτήματα αυτής της προσέγγισης: GREGORY - ELL, *Historical GIS*, 16-19. ELLIOTT - GILLIES, *Digital Geography and Classics*.

Με όσα παρουσιάστηκαν εύλογα γίνεται κατανοητό ότι όταν προχωρήσει η επεξεργασία των δεδομένων για την κεραμική του 11ου και 12ου αι. γίνεται πιο εμφανές το παράδοξο της πληθώρας των στοιχείων για την κεραμική από θέσεις της Πελοποννήσου και της Κρήτης σε αντιδιαστολή με την πενία των δεδομένων για την προέλευση, τα κέντρα παραγωγής των κεραμικών. Αποτέλεσμα είναι στην οριστική επεξεργασία του δείγματος να μην μπορούν να προκύψουν σαφείς δεσμοί που να δηλώνουν τις ανταλλαγές μεταξύ ποικίλων περιοχών. Δηλαδή, εφόσον το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τη μεγάλη κλίμακα, την ανάδειξη των βυζαντινών παραγωγών στο διεθνές εμπόριο, που κυρίως απασχολεί τους ερευνητές, στη μικρότερη κλίμακα, στην αναζήτηση του τοπικού ή περιφερειακού εμπορίου, τότε καθίστανται εμφανείς οι περιορισμοί στην πρόοδο της έρευνας. Προκύπτουν όμως λεπτομερείς χάρτες διάχυσης συγκεκριμένων κατηγοριών, με παράλληλη αναφορά στον ανασκαφικό χώρο εύρεσης, στη χρονολόγηση και στην οικεία βιβλιογραφία. Αυτά τα στοιχεία αναδεικνύουν τη μεγάλη διείσδυση συγκεκριμένων κατηγοριών κεραμικής στην ενδοχώρα των δύο περιοχών για όλη την υπό εξέταση περίοδο.

Η εν λόγω προσπάθεια χαρτογράφησης παρουσιάζει αρκετά πλεονεκτήματα σε σχέση με τη χρήση αναλογικών χαρτών. Καταλήγει σε μία ψηφιακή, διαδραστική υποδομή, στην οποία θα υπάρχει ελεύθερη πρόσβαση μέσω διαδικτύου. Επιτρέπει στον χρήστη να χρησιμοποιεί πολλαπλά κριτήρια πλοήγησης ή αναζήτησης, με τις αλλαγές να αντανακλώνονται στον εκάστοτε χάρτη που θα προκύπτει. Ακόμα, με τη χρήση των γεωγραφικών πληροφοριακών συστημάτων ο γεωγραφικός χάρτης είναι μία σταθερή βάση, πάνω στην οποία μπορούν να προστεθούν πολλαπλές μεταβλητές. Κατά συνέπεια, βασικά γνωρίσματα της κάθε θέσης, όπως η γειτνίασή της με φυσικούς πόρους ή άλλες θέσεις, μπορούν να γίνουν άμεσα αντιληπτές. Επιπλέον, πίσω από τη δημιουργία του υπάρχουν τα στοιχεία μίας τράπεζας δεδομένων, που είναι προσβάσιμα. Η επικαιροποίησή τους, για ενημέρωση, διόρθωση ή συμπλήρωση, μπορεί να γίνει άμεσα, σε αντίθεση με τις περιορισμένες δυνατότητες των αναλογικών χαρτών. Βασικό, ακόμα, πλεονέκτημα του προγράμματος είναι ότι σε μία ενιαία εφαρμογή συλλέγονται πολλαπλά δεδομένα τόσο για το συγκεκριμένο θέμα, διαχρονικά για τη βυζαντινή περίοδο, όσο και για άλλες θεματικές στο πλαίσιο του έργου «Κύρτου πλέγματα». Επομένως, οι διαφορετικοί θεματικοί χάρτες που θα προκύψουν με

την ολοκλήρωση του προγράμματος, μπορούν να συσχετιστούν άμεσα μεταξύ τους με την οριζόντια (συγχρονική) και κατακόρυφη (διαχρονική) σύγκριση δεδομένων¹²⁶, ώστε να δώσουν νέα στοιχεία και πληροφορίες. Η ψηφιακή υποδομή από αυτή την άποψη είναι ιδιαίτερα εύχρηστη και προσφέρει πολλαπλά επίπεδα αναζήτησης και πληροφόρησης.

IV.2.2. Εφαρμογές ανάλυσης δικτύων

Σε ένα επόμενο επίπεδο, στο άμεσο μέλλον, ένα τρίτο εργαλείο, που ακόμα δεν έχει εφαρμοστεί με συντεταγμένο τρόπο, θα είναι να επιχειρηθεί η χρήση εφαρμογών ανάλυσης δικτύων¹²⁷ στα στοιχεία τράπεζας δεδομένων όπως η προαναφερθείσα. Στόχος θα είναι να αναδειχθεί κατά πόσο μπορούν αυτές να φανούν επιβοηθητικές όχι μόνο στην οπτικοποίηση των δεδομένων, που άλλωστε επιτυγχάνεται και μέσω των εφαρμογών γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος, αλλά στο να συνδράμουν σε μία πολυεπίπεδη έρευνα¹²⁸.

Δύο πρώτες προσπάθειες σε υλικό βυζαντινής κεραμικής έχουν επιχειρηθεί από την ομάδα των J. Leidwanger, C. Knappett, P. Arnaud και P. Arthur¹²⁹ και από τον J. Preiser-Kapeller¹³⁰. Μέσω των σχετικών

---

126. ΣΙΜΩΝΗ-ΑΝΔΡΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Η εφαρμογή γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος, 155.

127. Χαρακτηριστικές σχετικές εφαρμογές είναι τα «ORA Software» (<http://www.casos.cs.cmu.edu/projects/ora/download.php> [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]) και «Pajek» (W. De Nooy - A. Mrvar - V. Batagelj, *Exploratory social network analysis with Pajek*, Cambridge 2005) που έχουν κατεξοχήν χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση και την οπτικοποίηση κοινωνικών δικτύων.

128. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους συναδέλφους, ιστορικούς, J. Preiser-Kapeller και Αικ. Μήτσιου, για την προθυμία τους να μοιραστούν μαζί μου την εμπειρία τους γύρω από το πολυδαίδαλο θέμα των δικτύων και τη συνδρομή τους στην πιλοτική αυτή προσπάθεια.

129. LEIDWANGER κ.ά., A Manifesto [βλ. σημ. 116].

130. J. PREISER-KAPPELLER, Entangling the Morea: A Network Model of Ceramic Distributions on the Late Medieval Peloponnese (αναρτημένη παρουσίαση στο: https://www.academia.edu/5937949/Entangling_the_Morea_a_network_model_of_ceramic_distributions_on_the_late_medieval_Peloponnese [ημ. πρόσβασης: 10/4/2014]). Ο ερευνητής επεξεργάζεται τα δεδομένα που αντλεί από τη μελέτη της J. Vroom (The Morea [βλ. σημ. 38], 409-430).

εφαρμογών, βάσει της διάχυσης σφαιρικών αμφορέων και κατηγοριών εφυαλωμένης κεραμικής, που απαντούν, αντίστοιχα, στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου στη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου και στον πελοποννησιακό χώρο μετά το 1204, αποτυπώνονται κοινά δίκτυα σχέσεων που χαρακτηρίζουν συγκεκριμένες θέσεις. Μία ανάλογη προσπάθεια έχει γίνει από τον T. Brughmans για μέρος της ρωμαϊκής επιτραπέζιας κεραμικής που περιλαμβάνεται στην πλατφόρμα ICRATES¹³¹. Τα στοιχεία απεικονίζονται ευσύνοπτα. Είναι εφικτό εκτός από την ψηφιακή οπτικοποίηση των δεδομένων να διερευνηθεί ο συγκεκριμένος ρόλος μίας περιοχής σε σχέση με τις άλλες, αλλά και οι σχέσεις μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών κεραμικής. Άλλωστε, έχει σημειωθεί ότι ένα βασικό πλεονέκτημα των εφαρμογών ανάλυσης δικτύων στην αρχαιολογία είναι η δυνατότητα πολυεπίπεδης διερεύνησης του ίδιου πυρήνα πρωτογενών δεδομένων¹³².

Παρόλ' αυτά για να είναι δυνατή και αξιόπιστη μία τέτοια διερεύνηση αξίζει να τονιστεί ότι σε περιπτώσεις όπως οι προαναφερθείσες, που στηρίζονται στην επεξεργασία και στην ενσωμάτωση δεδομένων που αντλούνται από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, χωρίς πρόσβαση στα πρωτογενή, αρχαιολογικά στοιχεία, είναι απαραίτητος ο προσεκτικός χειρισμός των δευτερογενών αυτών πληροφοριών. Η μεθοδολογία που ακολουθείται στην αποδελτίωση των σχετικών στοιχείων και τα όρια και οι περιορισμοί που προκύπτουν από τη φύση του υπό επεξεργασία δείγματος χρειάζεται να παρουσιάζονται αναλυτικά και να σχολιάζονται. Για παράδειγμα, ένα σημαντικό ζήτημα που αντιμετωπίζει ο μελετητής που αναζητά το δίκτυο επικοινωνίας μεταξύ συγκεκριμένων περιοχών μέσα από τη μελέτη της κεραμικής σχετίζεται με την ποσότητα και την ποιότητα της παραδιδόμενης πληροφορίας. Οι περισσότερες δημοσιεύσεις παρουσιάζουν ένα μικρό δείγμα κεραμικής που θεωρούν αντιπροσωπευτική μίας θέσης ή μίας ανασκαφικής περιοχής, χωρίς παράλληλη παράθεση του συνόλου των ποσοτικών δεδομένων κάθε επιμέρους κατηγορίας. Επίσης, δεν διαχωρίζουν επαρκώς την εγχώρια και την εισηγμένη κεραμική, ή τα ανασκαφικά δεδομένα δεν παρέχουν ασφαλή στοιχεία για τη χρονολόγηση των κεραμικών συνόλων, αλλά αυτή χρονολο-

131. BRUGHMANS, Connecting the Dots [βλ. σημ. 115], 284-296 και εικ. 4-11.

132. SINDBÆK, Broken Links and Black Boxes [βλ. σημ. 117], 80-81.

γείται, κατ' αναλογία, με βάση συγκριτικό υλικό άλλων θέσεων. Ο μελετητής που θα επιχειρήσει να ανασυστήσει μέσα από τα απεικονιζόμενα δίκτυα τα στοιχεία σύμφωνα με τα οποία αυτά προέκυψαν χρειάζεται να γνωρίζει τους περιορισμούς βάσει των οποίων δημιουργήθηκαν. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσει να αξιολογήσει το είδος της πληροφορίας που παρέχουν. Είτε μέσω των ίδιων των απεικονίσεων των δικτύων επιμέρους ιδιαιτερότητες του υλικού θα πρέπει να μπορούν να γίνουν αντιληπτές, είτε εξαρχής τα κριτήρια για να συμπεριληφθεί ένα υλικό κεραμικής σε μία προσπάθεια ανασύστασης δικτύου χρειάζεται να είναι σαφή. Στην τελευταία περίπτωση αυτό ίσως έχει ως αποτέλεσμα τελικά το υλικό πολύ λίγων θέσεων να πληροί τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις και, άρα, να μπορούν να προκύψουν εξαιρετικά αναλυτικές μελέτες περίπτωσης, αλλά ελάχιστες συνθετικές προσεγγίσεις.

Για παράδειγμα, πιλοτικά, με καταχώρηση σε πρόγραμμα ανάλυσης δικτύων των πληροφοριών για την εισηγμένη εφυαλωμένη κεραμική και τους αμφορείς που απαντούν κατά τον 12ο και τις αρχές του 13ου αι. σε θέσεις της Κρήτης, καθίσταται πιο εύγλωττη η διάχυσή τους (εικ. 10), αποτυπώνοντας την εύρεσή τους σε πολλές θέσεις. Όμως προκειμένου η χρήση της ανάλυσης δικτύων να μην αποτελεί μία άλλη μορφή χαρτογράφησης και πράγματι να συντελεί όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικά στη διερεύνηση της «επικοινωνίας» που αποτυπώνεται μέσω αυτής¹³³, ο διεξοδικός χειρισμός των δεδομένων οδήγησε –βάσει των όσων μόλις σχολιάστηκαν– στο να ληφθούν τελικά υπόψη μόνον ορισμένες θέσεις (πίν. 1). Πρόκειται για αυτές από τις οποίες ο βαθμός πληροφόρησης που παραδίδεται ως προς τις επιμέρους κατηγορίες εφυαλωμένης κεραμικής και τους αμφορείς κρίνεται εν δυνάμει ικανός να συσχετίσει τουλάχιστον ένα μέρος της παρουσίας τους ως αποτέλεσμα εμπορικής δραστηριότητας¹³⁴

133. Για τα γνωρίσματα της ανάλυσης δικτύων βλ. συνθετικά παραπάνω.

134. Τα στοιχεία για τον πίνακα αντλήθηκαν από: M. HAHN, Archaic to Byzantine periods. The Pottery and Small Finds, στο: *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khandia 1970-1987, Results of the Excavations under the Direction of Yannis Tzedakis and Carl-Gustaf Styrenius*, τόμ. I:1, *From the Geometric to the Modern Greek Period*, εκδ. E. HALLAGER – B. P. HALLAGER [Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae τόμ. XLVII:I:1], Stockholm 1997, 209-212. M. HAHN, Modern Greek, Turkish and Venetian Periods. The Pottery and the Finds, στο: *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khandia 1970-1987, Results of the Excavations*

-οι αντίστοιχες δημοσιεύσεις, δηλαδή, δεν περιορίζονται σε μεμονωμένα όστρακα, αλλά περιλαμβάνουν περισσότερα παραδείγματα από την κάθε κατηγορία κεραμικής. Ως εκ τούτου, προκύπτουν σαφέστερες απεικονίσεις δικτύων μεταξύ συγκεκριμένων θέσεων του νησιού (εικ. 11), βάσει των κοινών σε αυτές κατηγοριών κεραμικής (πίν. 1). Ακόμα, μέσα από το δίκτυο κοινών εισηγμένων κατηγοριών κεραμικής που εντοπίζονται στις συγκεκριμένες θέσεις (εικ. 12) μπορούν να διαφανούν οι πιο στενές αναλογίες συγκεκριμένων περιοχών: συγκρίνονται δηλαδή οι κόμβοι βάσει του μεγαλύτερου αριθμού («degree») κοινών κατηγοριών εισηγμένης κεραμικής που απαντούν σε αυτούς (εικ. 13). Για παράδειγμα, με βάση τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα στοιχεία για την εισηγμένη κεραμική της συγκεκριμένης περιόδου από την Κρήτη, το Ηράκλειο, βασικό αστικό κέντρο του νησιού εκείνη την εποχή και σημαντικό λιμάνι, εμφανίζει μεγαλύτερες αναλογίες με την Ελεύθερα, θέση στην ενδοχώρα του

---

*under the Direction of Yannis Tzedakis and Carl-Gustaf Styrenius, τόμ. I:1, From the Geometric to the Modern Greek Period, εκδ. E. HALLAGER – B. P. HALLAGER [Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae τόμ. XLVII:I:1], Stockholm 1997, 170-196. Μ. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Μεσοβυζαντινή κεραμική από την Κρήτη: 9ος-12ος αι., στο: 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου [βλ. σημ. 1], 211-226. Α. ΣΤΑΡΙΑΔΑ, Μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική από το Ηράκλειο, στο: 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής, 713-724. S. PATITUCCI-UGGERI, Gortyna, scavi 1978-1980: la ceramica di età medio bizantina e veneziana, στο: *Gortina VI. Scavi 1979-1982*, εκδ. Α. ΔΙ ΒΙΤΑ [Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente 14], Padova 2004, 493 -542. Μ. HAHN, Medieval-Modern Pottery Summary, στο: *Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete, Volume 3: The Vrokastro Regional Survey Project, Sites and Pottery*, εκδ. Β. J. HAYDEN, Philadelphia 2005, 81-108 (Δεδομένου ότι η Μ. Hahn δημοσιεύει αρκετά όστρακα που ανήκουν στις υπό εξέταση κατηγορίες εφυαλωμένης κεραμικής, παρά το ότι αυτά προέρχονται από επιμέρους θέσεις της επιφανειακής έρευνας, για τις ανάγκες της απεικόνισης ενσωματώθηκαν στην ευρύτερη περιοχή Βρόκαστρου). Κ. ΚΑΠΕΛΛΑΚΗΣ, Όστρακα εφυαλωμένης κεραμικής από την ανασκαφή του οικοπέδου Ξεκαρδάκη της οδού Χορτατζών Ηρακλείου Κρήτης, *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 24 (2005), 167-212. ΠΙΑΓΚΑΚΗ, Η κεραμική [βλ. σημ. 47], 189-307. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Βυζαντινή κεραμική [βλ. σημ. 47], 25-187. Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Στιγμές από την ιστορία του Ηρακλείου. Από την πρωτοβυζαντινή εποχή έως την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (7ος-19ος αι.), στο: *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, εκδ. Α. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΚΑΡΕΤΣΟΥ, Ηράκλειο 2008, 149-201. S. PATITUCCI-UGGERI – G. DI ROCCO, La ceramica di età mediobizantina, veneziana e turca, στο: *Gortina Agora. Scavi 1996-1997*, εκδ. Α. ΔΙ ΒΙΤΑ – Μ. Α. RIZZO [Studi di archeologia cretese 9], Padova 2011, 259-318.*

νησιού, με έντονο το αγροτικό στοιχείο, παρά με τα Χανιά. Αυτό προκύπτει λόγω ανάλογης ποικιλίας κατηγοριών εφυαλωμένης κεραμικής που απαντά στις δύο πρώτες θέσεις. Ακόμα και στην περίπτωση που οι περισσότερες από αυτές αποτελούν μέρος μίας κοινής, όπως προαναφέρθηκε, ομάδας, της «Κύριας Μεσοβυζαντινής Παραγωγής», –δεδομένου ότι ορισμένα από τα παραδείγματα θα μπορούσαν και να αποτελούν προϊόντα διαφορετικών κέντρων– δεν μεταβάλλεται η συνολική εικόνα που αποτυπώνεται. Εύλογα προκύπτει το ερώτημα κατά πόσο αυτή θα μεταβληθεί με την αναλυτική δημοσίευση των δεδομένων για τις υπόλοιπες θέσεις που μετέχουν στο δίκτυο ή και για πρόσθετες.

Μία περαιτέρω εμβάθυνση στα απεικονιζόμενα δίκτυα μέσα από τον μεγαλύτερο καταμερισμό της πληροφορίας βάσει συγκεκριμένων κατηγοριών κεραμικής και συγκεκριμένων ανασκαφικών συνόλων μπορεί να παρέχει πιο λεπτομερή στοιχεία. Άλλωστε, πίσω από τις περίπλοκες απεικονίσεις που προκύπτουν από την καταχώρηση δεδομένων και τη δημιουργία δικτύων «κόμβων» και «ακμών», βασικός στόχος τέτοιων εφαρμογών είναι η αναζήτηση ερμηνείας. Επιδικνύεται να διερευνηθούν οι διαδικασίες που οδηγούν στις αλληλεπιδράσεις που σκιαγραφούνται μέσω των δικτύων¹³⁵. Αρκεί πάντα, όπως σημειώνουν οι υποστηρικτές της εφαρμογής της ανάλυσης δικτύων στην αρχαιολογία, τέτοιες προσπάθειες να διακρίνονται από προσεκτικό χειρισμό των πολυάριθμων δεδομένων και διαρκή επανέλεγχο των ερωτημάτων και των μεθόδων που χρησιμοποιούνται¹³⁶.

V. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Συνοψίζοντας, η σύντομη επισκόπηση της έως τώρα πορείας της έρευνας γύρω από τη μελέτη της κεραμικής του 11ου και 12ου αι. είχε ως στόχο να επισημάνει τα δεδομένα και τα ζητούμενα της έρευνας και να αναδείξει την ανάγκη διεπιστημονικής προσέγγισης και επιστημονικών

---

135. SINDBÆK, Broken Links and Black Boxes [βλ. σημ. 117], 80-82. KNAPPETT, Introduction: Why Networks? [βλ. σημ. 113], 3-4, 6-7.

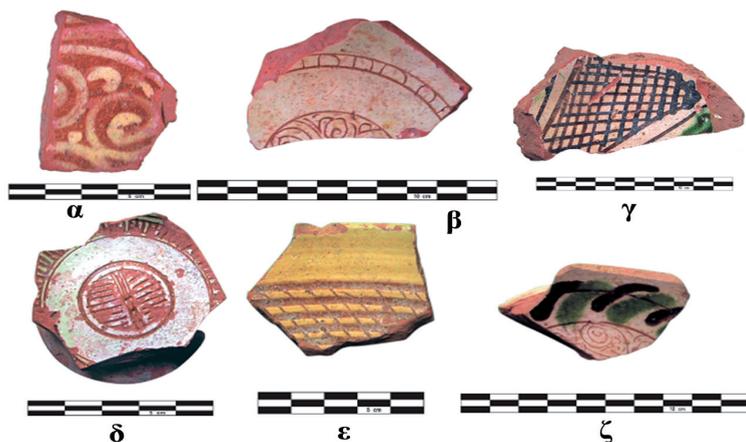
136. BRUGHMANS, Connecting the Dots [βλ. σημ. 115], 284, 297-298. BRUGHMANS, Thinking through Networks [βλ. σημ. 114], 653-655. KNAPPETT, Introduction: Why Networks? [βλ. σημ. 115], 3, 9. LEIDWANGER κ.ά., A. Manifesto [βλ. σημ. 117], COLLAR κ.ά., Networks in Archaeology, 15-17.

συνεργιών. Το σχετικό υλικό είναι αναμφισβήτητα πολυάριθμο. Κρίνεται επιτακτική η εμβάθυνση σε ειδικά θέματα, προκειμένου από το επιμέρους να επιχειρηθεί μία πιο ουσιαστική ανασύσταση του όλου, μία σύνθεση. Σε αυτό το πλαίσιο έμφαση δόθηκε στη στροφή της έρευνας προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις και στην υιοθέτηση επιβοηθητικών εργαλείων, ένα από τα οποία είναι και η χαρτογράφηση των δεδομένων. Τα σχετικά εργαλεία που σύντομα παρουσιάστηκαν προφανώς και δεν θα μπορούν από μόνα τους να απαντήσουν στην πληθώρα των ζητημάτων που παρουσιάστηκαν παραπάνω. Προσφέρουν, όμως, το έναυσμα για την αναζήτηση μίας πιο ουσιαστικής κατανόησης των γνωρισμάτων της βυζαντινής κεραμικής και των κινητήριων μοχλών της διάχυσής της.

Κατηγορίες εισηγμένης κεραμικής	Εφυαλωμένη κεραμική με λεπτεγγάρακτο διάκοσμο	Εφυαλωμένη κεραμική με αδρεγγάρακτο διάκοσμο	Εφυαλωμένη κεραμική γραπτή με εγγάρακτο διάκοσμο	Εφυαλωμένη κεραμική του Αιγαιακού χώρου	Κεραμική του Ζευξίππου	Ύστερη εγγάρακτη εφυαλωμένη κεραμική με μονόχρωμη εφυάλωση
Ηράκλειο	X	X	X	X		X
Χανιά	X	X				X
Γόρτυνα	X					X
Ελεύθερα	X	X	X	X	X	X
Περιοχή Βρόκαστρου	X		X			

Κατηγορίες εισηγμένης κεραμικής	Εφυαλωμένη κεραμική γραπτή με επύχρισμα	Εφυαλωμένη κεραμική γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα	Εφυαλωμένη κεραμική με πράσινο ναλώδες χρώμα	Πρωτομαγιόλικα	Αμφορέας Hayes τύπος 61
Ηράκλειο	X	X	X		X
Χανιά		X		X	
Γόρτυνα		X			
Ελεύθερα	X	X	X	X	X
Περιοχή Βρόκαστρου			X		

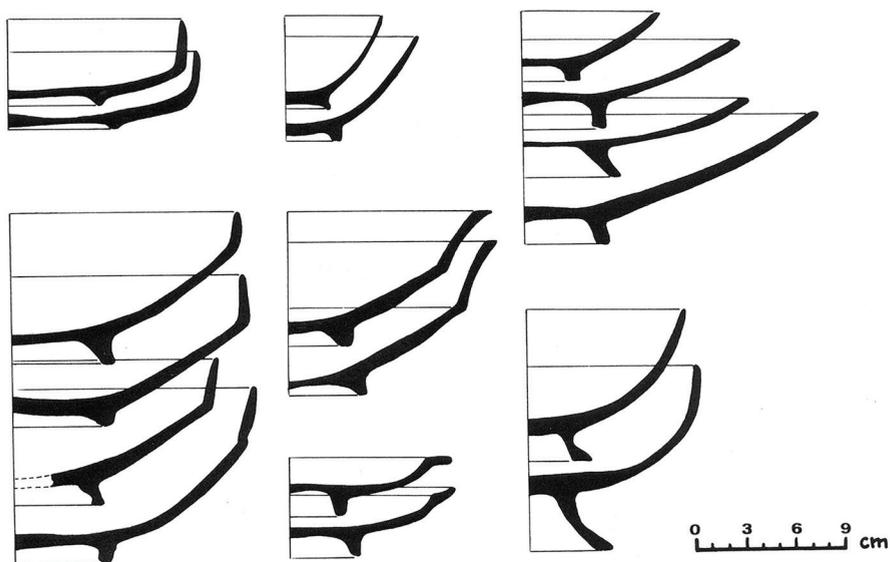
Πίνακας 1: Κατηγορίες εισηγμένης κεραμικής και θέσεις της Κρήτης, στις οποίες αυτές απαντούν με ικανό αριθμό. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. σημ. 134 του κεμμένου (πίνακας Α. Γ. Γιαγκάκη).

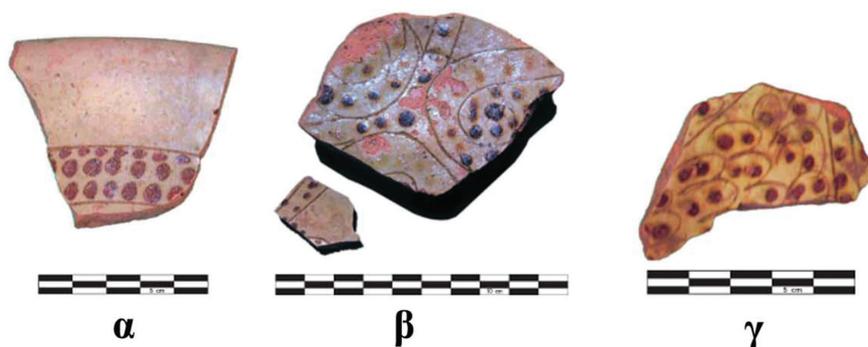
Εικόνα 1: Δείγματα βασικών κατηγοριών της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής: α. Γραπτή με επίχρσιμα, β. Λεπτεγχάρακτη, γ. Γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα, δ-ε. Αδρεγγχάρακτη, στ. Γραπτή λεπτεγχάρακτη (εικόνες από: Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (11ος-17ος αι.)* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών. Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών. Ερευνητική Βιβλιοθήκη 7], Αθήνα 2012, 283 εικ. 5, 293 εικ. 19, 284 εικ. 8, 299 εικ. 28, 297 εικ. 23, 294 εικ. 20, αντίστοιχα).

Εικόνα 2: Πινάκιο της κεραμικής Ζευξίππου, κατηγορία II (εικόνα από: Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Πρώτη θεώρηση των εντοιχισμένων εφυαλωμένων αγγείων σε ναούς της επαρχίας Αμαρίου, στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Η Επαρχία Αμαρίου από την αρχαιότητα έως σήμερα. Δήμοι Κουρήτων και Συβρίτου*, 27-31 Αυγούστου 2010, τόμος πρώτος, εκδ. Στ. ΜΑΝΟΥΡΑΣ, Αθήνα 2014, 522 εικ. 3).

Εικόνα 3: Παραδείγματα αντιπροσωπευτικών σχημάτων της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής (σχέδιο από: ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Εργαστήρια, 54 ειχ. 12, β).

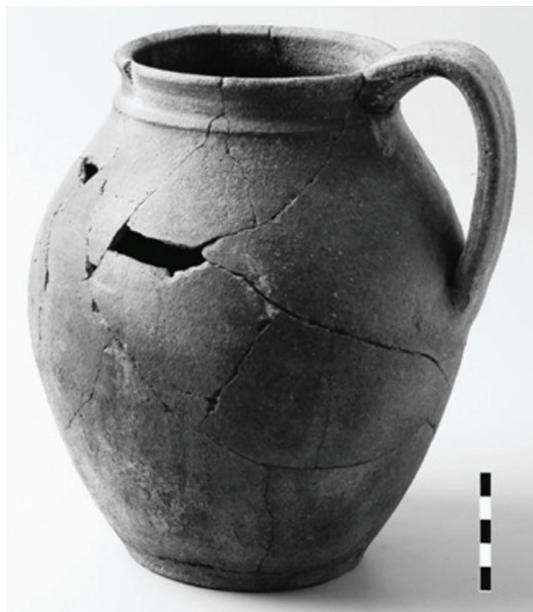
Εικόνα 4: α-γ: Θραύσματα της εγχάρακτης με κηλίδες ερυθρού χρώματος κεραμικής (εικόνες από: ΓΙΑΓΚΛΗ, *Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι»*, 304 ειχ. 34, 303 ειχ. 33, 305 ειχ. 35, αντίστοιχα).

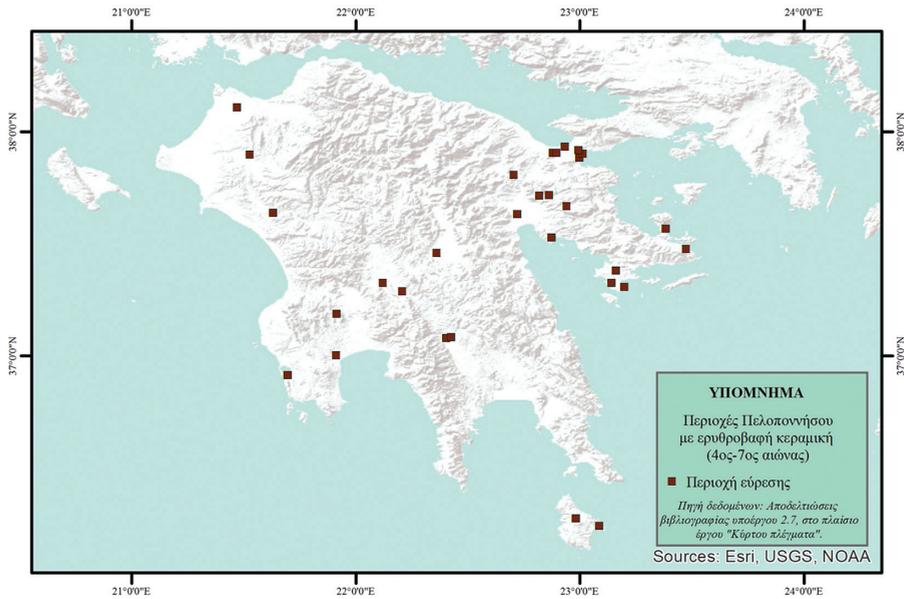
Εικόνα 5: Μεσοβυζαντινός αμφορέας από την Ελεύθερνα (Hayes τύπος 61) (εικόνα © ανασκαφή Ελεύθερνας, Τομέας Π, Πανεπιστήμιο Κρήτης. Αγγείο δημοσιευμένο στο: ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Βυζαντινή κεραμική [βλ. σημ. 47], 179 πίν. 55, 70).

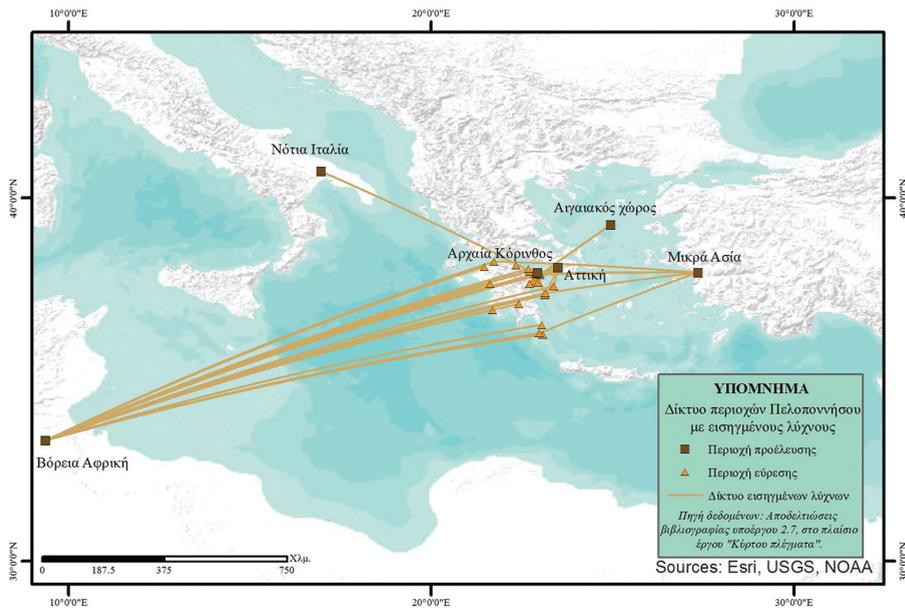
Εικόνα 6: Μεσοβυζαντινή χύτρα από την Ελεύθερα (εικόνα © Α. Γ. Γιαγκάκη. Αγγείο δημοσιευμένο στο: ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Η κεραμική [βλ. σημ. 47], 306 πίν. 24, β).

Εικόνα 7: Μεσοβυζαντινό μαγειρικό σκεύος από τη Σαγαλασσό (εικόνα από: VIONIS κ.ά., A Middle-Late Byzantine Pottery Assemblage [βλ. σημ. 82], 443, ειχ. 15' courtesy of the Trustees of the American School of Classical Studies at Athens).

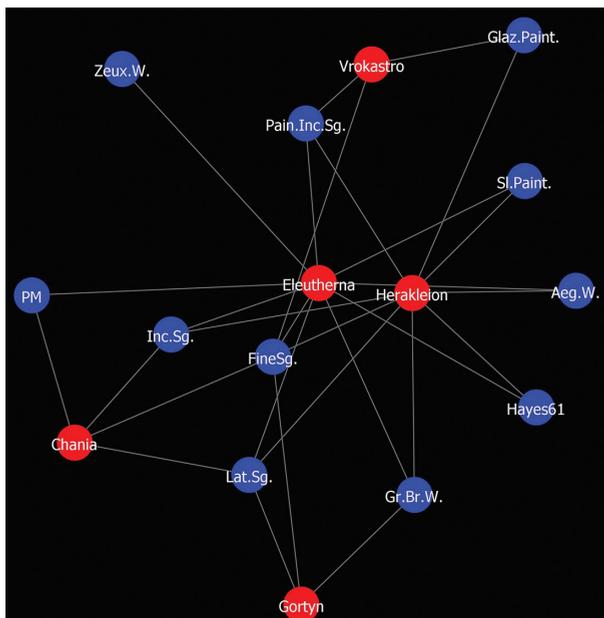

Εικ. 8: Πιλοτικός χάρτης όπου εικονίζονται οι θέσεις της Πελοποννήσου, στις οποίες έχουν εντοπιστεί δείγματα των κατηγοριών ερυθροβαφούς κεραμικής («African Red Slip Ware», «Late Roman C Ware», «Late Roman D Ware») της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ο χάρτης προέκυψε από επεξεργασία των δεδομένων του έργου «Δίκτυα εμπορικών επαφών στον αιγαιακό χώρο κατά τη Βυζαντινή εποχή, με βάση τη μελέτη της κεραμικής» (σχεδιασμός χάρτη © Α. Γ. Γιαγκάκη και Π. Στρατάκης).

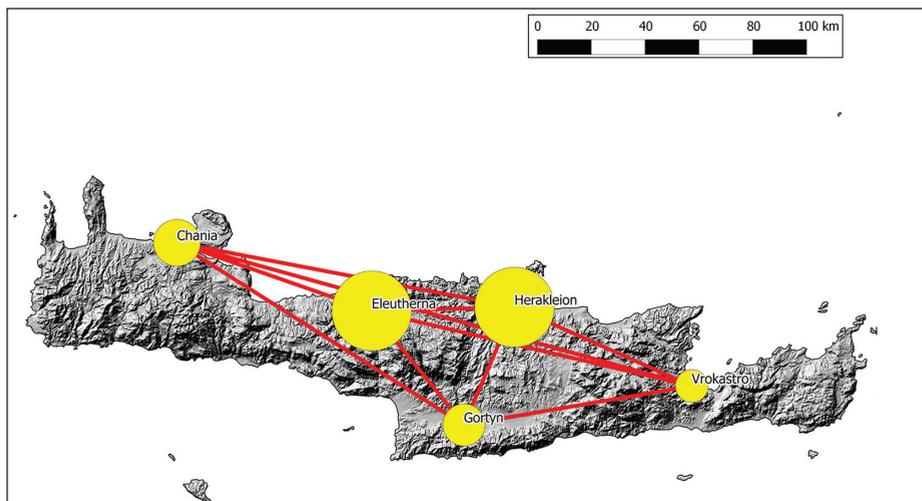

Εικ. 9: Πιλοτικός χάρτης όπου εικονίζονται θέσεις της Πελοποννήσου, στις οποίες έχουν εντοπιστεί εισηγμένοι λύχνους της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ο χάρτης προέκυψε από επεξεργασία των δεδομένων του έργου «Δίκτυα εμπορικών επαφών στον αιγαιακό χώρο κατά τη Βυζαντινή εποχή, με βάση τη μελέτη της κεραμικής» (σχεδιασμός χάρτη © Α. Γ. Γιαγκάκη και Π. Στρατάκης).

Εικόνα 12: Απεικόνιση δικτύου όπου δηλώνονται θέσεις της Κρήτης που συνδέονται μεταξύ τους βάσει κοινών εισηγμένων κατηγοριών κεραμικής (Δίκτυο © Α. Γ. Γιαγκάκη με τη συνδρομή του J. Preiser-Kapeller).

Εικόνα 13: Χάρτης αντίστοιχος της εικόνας 12, όπου οι μεγαλύτεροι κόμβοι αναδεικνύουν εκείνες τις θέσεις που προβάλλουν ως πιο σημαντικές λόγω του μεγαλύτερου βαθμού κοινών κατηγοριών εισηγμένης κεραμικής που απαντά σε αυτές (υπόβαθρο χάρτη: Ancient World Mapping Center / <http://awmc.unc.edu/wordpress/map-files/> Δίκτυο © Α. Γ. Γιαγκάκη με τη συνδρομή του J. Preiser-Kapeller).

REMARKS ON THE METHODOLOGY AND THE STUDY OF POTTERY OF 11TH-12TH
CENTURIES, PERSPECTIVES OF RESEARCH AND SUPPORTIVE TOOLS:
THE CONTRIBUTION OF MAPPING AND NETWORK ANALYSIS

Although the interest in the study of middle Byzantine pottery started during the early years of the 20th century, it is only during the last two decades and especially since the beginning of the 21st century that a systematization of research is taking place. This either aims at the renewed typological classification of some of the established categories and at their more precise dating and at research upon their provenance, or focuses on the study of common and coarse wares.

The paper critically presents the current state of the research, focusing on the pottery of the 11th and 12th centuries in particular, with an emphasis on glazed wares, amphorae and cooking wares. It reviews various aspects of the current state of knowledge, addresses new issues on the methodology or the interpretation of evidence and critically proposes new tools for a better exploitation of new or old data. Among these, special mention is made to the usefulness of mapping the existing evidence, with a particular comment on specific efforts. Additionally, the advantages of the application of network analysis to material of Byzantine pottery are also explored.